

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 40 Volume: 8 Issue: 40

Ekim 2015 October 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**RİVAYET DÖNEMİ HADİS KİTAPLARININ FARKLI METOTLARLA İNCELENMESİNE DAİR
MÜLAHAZALAR VE BUNA YÖNELİK BİR USÛL DENEMESİ
CONSIDERATIONS ABOUT THE ANALYSIS OF HADITH BOOKS IN REPORT ERA WITH DIFFERENT
METHODS AND A METHOD TRY ORIENTED TO THIS**

Mehmet DİNÇOĞLU*

Öz

İslam kültür tarihinde her bir hadis kitabı ve müellifinin, önem durumuna göre az veya çok, bir değer atfedilen konuma sahip olduğu inkâr edilemez. Hadis edebiyatının oluşum ve gelişim sürecine ışık tutmak için rivayet dönemi hadis kitaplarının incelenmesi, bu kitapların zati ve tarihi değerlerinin tespit edilmesi önem arz eder. Bunun için de metot geliştirilmesi veya farklı disiplinlerin usulünden yararlanılması kaçınılmazdır. Bu makale, hadis usulü ve hadis ilimleri metotları yanında, edebiyat eleştiri metotları ve tarih usulü gibi farklı metotların katkısıyla rivayet dönemi hadis kitaplarının incelenebilirliğini konu edinmiştir. Bunun yanında, böyle bir inceleme çalışmasında takip edilebilecek bir usulün oluşmasına zemin olmak üzere bir deneme çalışması yapılmıştır.

Öncelikle edebiyat kuramlarından doğan eleştiri metotları ve bunların hadis kaynaklarını incelemedeki katkısı, daha sonra da tarih usulü kaidelerinin katkısı üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Rivayet dönemi hadis kitaplarını incelemeye uygulanabilecek metotlar belirlenmiştir. Böyle bir çalışmada a- Müellifin yaşadığı dönem, b- Müellifin hayatı ve ilmi kişiliği ile c- Müellifin incelenen eserine dair, en az üç tane olmak üzere temel bölüm başlıkları tespit edilmiş ve bu başlıklarda nelerin üzerinde durulması gerektiği belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Kitabı, Zati Değer, Eleştiri Metodu, Usûl.

Abstract

It is irrefutable that each hadith book and author have a position imputed more or less value according to status of importance in Islamic cultural history. Analysis of report era hadith books in order to bring light to creation and development process of hadith literature, determination of these books' inherent and historical value are important. Therefore, developing a method or utilization from different disciplines' method is inevitable. This article handles the issue of reviewability of report era hadith books with the help of different methods like literature criticism methods and history method beside hadith method and science of hadith method. Besides, a trial is conducted in order to be ground for a method which can be followed in such an analysis study.

Primarily, criticism methods derived from literary theory and their contribution to the analysis of the hadith sources, later on contribution of the history method precepts are dwelled on. In this regard, applicable methods in analyzing the report era hadith books are indicated. In such a study, at least three main subheads which are a- the period author lived in, b- author's life and scientific personality, and c- author's work which will be examined and which topics should be focused on in these subheads are determined.

Keywords: Hadith Book, the Inherent Value, Criticism Method, Method.

GİRİŞ

İslam kültürünün temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'den sonra en önemli kaynağının hadis ve sünnet olduğu inkâr edilemez. Hz. Peygamberin yaşadığı dönemdeki otoritesi ve etkin nüfuzunun canlılığı, rivayet geleneğiyle bize intikal eden kitaplardaki hadis ve sünnet ile devam ettirildiği bilinmektedir. Sahih hadis ve sünnetin böyle bir otorite ve etkin nüfuzu üstlenmesi gayet makuldür. Ancak zamanla bizzat bu hadis /sünnet kitaplarına, bazıları için neredeyse yaşayan bir peygamber konumundaki gibi otoriter bir paye verilmesi (Zehebi, 1990: XII/427, 438), rivayet dönemine ait her bir hadis kitabının gerçek manadaki zati ve tarihi değeri nedir? Sorusunun sorulmasını gündeme getirmiştir. İlmi, fikri ve ideolojik bazı nedenlerle, zamanla tasnif edilen bu hadis kitaplarına ya hak etmediği değer üstünde veya hak ettiği değer altında bir kıymet atfedilmiştir. Bu husus, bir hadis kitabının zati ve tarihi değerinin ne olduğu problemini ortaya çıkarmaktadır. Tespit edilecek ilmi tenkit metotlarıyla bir hadis kitabının hak ettiği değerinin belirlenmesi, o kitaba atfedilen temelsiz güven veya güvensizliği de bir nebze engellemiş olacaktır.

İslam kültür tarihinde her bir hadis kitabı ve müellifinin önem durumuna göre az veya çok, bir değer atfedilen konuma sahip olduğu bilinmektedir. Hadis kitaplarına atfedilen zati değerinin tespit ve incelenmesi keyfiyetine dair, ne hadis usulü ne de hadis tarihinde yol gösterici bir metot belirtilmiştir. Bu eserler üzerinde edebiyat ve tarih usulü metotlarının nasıl ve ne kadarının uygulanabileceğine dair müstakil bir çalışmaya da tesadüf edilememiştir. Bir hadis kitabının zati değerinin tespitinde ve kitabın incelenmesinde geçerli olacak bir usulün oluşturulmasına zemin olmak üzere, böyle bir makalenin yazılması

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fak., Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, dinçoglu64@hotmail.com

düşünülmüştür. Bundan dolayı bu makaleye “Rivayet Dönemi Hadis Kitaplarının Farklı Metotlarla İncelenmesine Dair Mülâhazalar ve Buna Yönelik Bir Usul Denemesi” adı verilmiştir.

Makalenin başlığındaki “Rivayet Dönemi Hadis Kitapları” ifadesi ile hadis edebiyatı tarihindeki mütekaddimün ve rivayet dönemi hadis kitapları kastedilerek, isnadlı rivayet metodu ile yazılmış tarih, meğazi ve tabakat kitapları bu makalenin kapsamı dışında bırakılmak istenmiştir. Hadis edebiyat tarihi, mütekaddimün ile müteahhirün şeklinde iki dönem veya rivayet dönemi, nakil dönemi ve son dönem şeklinde üç kısımda incelenmiştir. Hadis tarihinin rivayet dönemi, hadislerin çoğunlukla bizzat hocadan sema’, kırâat, icazet, münavele gibi rivayet metotlarıyla alınıp isnadıyla bir sonraki nesle aktarılması dönemini ve bu rivayet geleneğinin kullanıldığı Hz. Peygamberden yaklaşık hicri beşinci asrın sonlarına kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bundan sonraki dönem ise hadis rivayetinde hocalardan rivayet metoduyla hadis rivayeti yerine, kitaplardan nakillerin yapıldığı dönemdir. (Yücel, 2012: 19-20) Makalenin rivayet dönemi hadis kitaplarıyla sınırlandırılmasının nedeni ise hadis ve sünnetin yer aldığı temel hadis kitaplarının rivayet döneminde oluşturulmuş olması ve bu dönemin hadis kitaplarının temel hadis kitapları olarak sonraki derleme hadis kitaplarına da kaynaklık etmesidir. Hadis kitaplarının zati değerlerini tespiti imkân verecek bazı noktaları ele alan çalışmalar da yok değildir. Ancak bu çalışmalar, bir fikir verme açısından yol gösterici ve derinlemesine çalışmalar olmadığı ve daha kapsamlı bir çalışmaya mukaddime teşkil edecek nitelikte bir çalışma olduğu (Özafşar, 1999: 292) bilinmektedir.

İslam medeniyeti tarihine bakıldığında, Abbasi Devletinin önemli bir konuma sahip olduğu görülecektir. Çünkü İslam medeniyetinin ve ilimlerinin oluşum, gelişim ve en parlak dönemi, Abbasilerin kuruluşuyla birlikte onların en parlak dönemi ile iç içedir ve paralellik arz eder. isnadlı rivayet metodu ile yazılan hadis edebiyatı, İslami ilimlerin klasikleri olarak belirtilen birçok temel eserin telif edildiği bu dönemde yazılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi bu dönemde yazılan hadis kitaplarına “rivayet dönemi hadis kitapları” denilmektedir. Bu kitaplar hadis rivayet geleneğinin temel eserleri kabul edilirler. Bundan dolayı bu dönem/devir, dönemin idari yapısı, siyaseti, dini yapı ve farklılıkları, psikolojik ve sosyo-kültürel şartları iyi bilinirse, bu dönemin ve şartların oluşturduğu temel hadis kitaplarının müellifleri daha iyi tanınmış olur. Dönemin ve müellifinin tanınmasından sonra da müellifin incelenen eser üzerinde derinlemesine dikey ve genişlemesine yatay bir inceleme yapmak gerekir.

Müellifin yaşadığı dönem, müellif ve eserinin tasnif türü, türü içindeki derecesi, kitabın rivayet tekniği ve içerik ölçütlerine göre incelenmesi sonucu olumlu veya olumsuz olsun, elde edilen tespit ve bulgular, eserin bizzat zati ve tarihi değerini belirler. Aslında rivayet dönemi hadis kitaplarının tarihte kazandıkları, bazılarının hala korudukları bazılarının da geride bıraktıkları bir değerden ve otoriteden bahsedilebilir. Belki de bunların yeniden sorgulanması gerekir. Bir hadis kitabının zati değeri ile ifade edilmek istenen de o kitabın ve kitaptaki rivayetlerin her yönüyle nasıl bir kıymet taşıdığıdır. İşte rivayet dönemi hadis kitapları üzerinde yapılacak bu incelemelerin usul ve metodu ne olmalıdır? Rivayet dönemi hadis kitaplarının zati ve tarihi değerini tespit etmek için hadis ilimleri ve usulü dışındaki hangi metot ve usulden ne kadar yararlanabiliriz? Böyle bir taslak oluşturulabilir mi? Gibi soruların cevabı, bu makalenin muhtevasını oluşturacaktır. Bir hadisin sıhhatini incelemek için hadis ilminin metotlarının dışında bir metodun olabilirliği gibi bir deneme ve düşünce, bu makalenin hem konusu hem de amacı dâhilinde değildir. Kuşkusuz bu konuda hadis usulü ve ilimlerinin, edebiyat ve tarih gibi diğer disiplinlerin usulünden daha gelişmiş olduğu ehlinin malumudur.

Genel veya özel usul ve kaidelerini geliştiremeyen bir bilim dalının, düzenli bir muhteva yönüyle zenginleşmesi beklenemez. Bilimdeki gelişmelerin çoğu, eski yöntemlerin geliştirilmesi ve yeni yöntemlerin keşfine dayandığı (Polat, 2008: 20) unutulmamalıdır. Telif edilen hadis kitapları ve türlerinin arka planında bulunan örüntünün ne olduğunu bilmek ve hak ettiği değer ne olduğunu tespit edebilmek için, bir usul çerçevesinde müellif ve bizzat kitabı üzerinde yapılacak titiz bir çalışma gerektirir. Diğer bir ifade ile bu kitapların zati ve tarihi değerlerinin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılması gerekir. Bu değer belirlenmesi ise ancak tespit edilen metotlar ve bir usul sayesinde olabilir. Oluşturulacak usul sayesinde ise zati ve tarihi değeri tespit edilmiş rivayet dönemi hadis edebiyatından hakkıyla istifade edebilmemizin yolu kolaylaşacaktır.

Kuşkusuz bir hadis kitabını incelemek, yorumlamak ve değerlendirmek, öncelikle bir okuma işidir. Her hadis kitabı tasnif şekliyle, metodu ve muhtevasıyla okuyucuya kendi izlerini ve kendini sunar. Bir hadis kitabını incelemek, eleştirmek ve tenkit etmek için anlamak ve hissetmek gerekir. Bunun için de araştırmacının okuyacağı kitap hadis kitabı ise, hadis bilgisinin derin ve sağlam olması, ayrıca tenkit edeceği müellifi iyi tanınması ve eserini de dikkatle okuması gerekmektedir. Bu nedenle, hadis kitabını okuyup inceleyecek kişinin özellikleri ve donanımı büyük önem taşımaktadır.

Hadis kitaplarının, “şekil noktasından edebi tenkit/filolojik metot, muhtevasının cereyan eden olaylarla ne ölçüde kesiştiğini belirleme noktasında tarihi tenkit metodu, toplumda icra ettiği fonksiyonu değerlendirebilmek noktasına gelince de sosyolojik, psikolojik ve dahi antropolojik öğretilerin verilerinden

istifade ederek" (Dere, 2003: 643) yeniden değerlendirmeye tabi tutulması düşünülmekte ve dile getirilmektedir. Aslında bu gibi düşünceler, hadis ilimleri ve usulündeki ilmi metotlarla birlikte, hadis ilminde uygulanabilecek edebiyat kuramlarından doğan metotlar, tarih usulü metotları gibi diğer disiplinlerin metotlarından da yararlanarak temel hadis kitaplarının yeniden incelenmesini gündeme getirmeyi hatırlatmaktadır. Kanaatimizce hadis kaynaklarını incelemede oluşturulacak usul ve metotlar arasında edebiyat kuramlarından doğan eleştiri metotları ve tarih usulü kaidelerinin de dâhil edilmesi gerekir. Şüphesiz ki hadis ilimleri ve usulü dışındaki metot ve kaideleri her yönüyle olduğu gibi uygulanması ne düşünülebilir ne de dile getirilebilir. Elbette hadis ilminde uygulama alanı bulacak ve hadis ilminin bünyesine uygun olan metotlar ve belki de metotların bazı yönleri kastedilmektedir. Bu yönüyle hadis kaynaklarını incelemede edebiyat kuramlarından doğan eleştiri metotlarının kullanılıp kullanılmayacağı, ne kadarının ve nasıl kullanılabilmesi hususuna değinmek, oluşturulacak usule katkı sağlayacaktır.

I. HADİS KAYNAKLARINI İNCELEMEDE EDEBİYAT KURAMLARINDAN DOĞAN ELEŞTİRİ METOTLARININ KATKISI

Hiçbir bilim dalının tek başına kendi problemlerinin çözümünde yeterli olduğunu kimse iddia edemez. Bu nedenle her bilim dalı kendine yakın, paydaşı olan veya problemini çözecek başka disiplinlerle işbirliği yapma ihtiyacını hisseder. Bu husus, disiplinler arası alan müdahalesinden ziyade, disiplinler arası işbirliği veya bir ilişki olarak görülür. Mesela "edebiyat eserlerine yönelik eleştiri anlayışı, yirminci yüzyıla gelinceye kadar edebiyat dışı birtakım ölçütlere göre işlenmiştir. Bu ölçütler ahlak, felsefe, kültür tarihi, psikoloji, sosyoloji, antropoloji" (Erkman-Akerson, 2010: 167) vs. şeklinde sıralanabilir. Aynı şekilde hadis, tefsir, fıkıh, siyer gibi ilimler arasında da bir ilişki veya işbirliği kaçınılmazdır.

Disiplinler arası ilişki durumu, bazen kuramlarda, bazen de kuramlardan doğan metotlarda olabilir. İşte edebiyat kuramlarından doğan ve edebiyat eserlerinin incelenmesinde kullanılan eleştiri metotlarının, hadis kaynaklarını incelemede, hadis kitaplarının zati ve tarihi değerini tespit etmede kullanılabileceğini düşünmekteyiz. Aslında hadis kitaplarının konusu olan rivayetlerin senet ve metin yönüyle incelenmesine dair hadis ilimleri ve usulünde belirlenmiş bazı metotlar vardır. Ancak hadis kitaplarının hangi metotlarla inceleneceğine dair usul ile ilgili yapılan derli toplu müstakil bir çalışmanın varlığından bahsetmek zordur.

Edebiyat kuramları ve bu kuramlardan doğan eleştiri metotlarına geçmeden önce konuyla ilişkilendirmek için bazı kavramların anlamlarını hatırlamak iyi olacaktır. Öncelikle edebiyat nedir? Sorusunu cevaplandırmak gerekir. Edebiyat, "herhangi bir dilde fikir, duygu ve hayallerin söz veya yazı ile, bedî zevk verecek şekilde ifade edilme sanatı(dır.) Belli bir ilim kolu için yazılmış eserlerin tamamı, edebi eserleri, bunlara ait şekilleri, şahsiyetleri, devirleri, dil kaidelerini ..... vb. inceleyen ilim dalı", (MEB, Türkçe Sözlük 2004: 1/779) şeklinde tarif edilmiştir. Aslında edebiyat, yazılmış veya basılmış olan her şey, literatür, edebi şekil ve ifade yönünden dikkate değer kitaplardır, diyebiliriz. Bu yönüyle hadis kitapları da edebiyatın anlam alanına girmektedir. Bu bağlamda "hadis edebiyatı", "hadis literatürü" ifadeleri kullanılmaktadır.

Edebiyat kuramları ifadesindeki kuram kelimesi ise teori ve nazariye demektir. Türk Dil Kurumu *kuram* kelimesini, "uygulamalardan bağımsız olarak ele alınan soyut bilgi, belirli bir konuda düşüncelerin, görüşlerin bütünü, sistemli bir biçimde düzenlenmiş birçok olayı açıklayan ve bir bilime temel olan kurallar, yasalar bütünü, nazariye, teori" (TDK, Türkçe Sözlük 1988: II/929), şeklinde tanımlamıştır. Öyle ise "edebiyat kuramları" ifadesi için, edebi eserlerdeki düşüncelerin, görüşlerin, sistemli bir şekilde tertip edilmiş birçok olayın açıklanmasını hedefler, diyebiliriz. "Kuram, edebiyatın mahiyetinin ne olduğunun, metnin yazar, okur, dil, toplum ve tarihle ilişkisinin ne olduğunu daha doğru anlamaya dair bir yöntemdir. O, değerlendirme değil, değerlendirmenin çerçevesinin anlaşılmasıdır." (Lye 2006: 45) Bir bakıma "edebiyat kuramı, edebiyatın tanımını, konusunu, alanını, sınırlarını, orijinal bir tanıma ulaşmış her edebi terimi ve onun kavramsal boyutunu; edebiyat sanatı ve edebiyat bilimi içinde kullanılan bütün metotları; edebiyat sahasının başka sahalar ile olan ilgilerini; edebiyatın hayata transfer edilebilecek bütün zeminlerini; edebi bilgileri; tür ve şekil konularını; edebi sanatları; bunlara ait her türlü terim, tanım ve bakış açılarını; edebiyata ait her türlü niçin ve nasıl sorularını inceler." (Önal 1999: 67; Çalışkan 2010: 100)

Her türlü edebi eserin değerini anlamak ve tespit etmek, edebiyat kuramları sayesinde mümkün olduğunu söyleyebiliriz. "Edebi değeri anlamak için, edebiyatın ne olduğundan başlayarak onun bilinen en yaygın özelliklerini ortaya koyan değerler sistemine "edebi değer" (Sarı 2007: 2/15) denilebilir. Bir edebi eserin veya yazılı metnin edebi değerini tespit edebilmek için farklı kuramlardan doğan eleştiri metotlarından faydalanmak mümkündür. Kuramlar yazılı metinlerin edebi değerlerini ortaya çıkarmak çabasıyla birlikte, o metnin anlam katmanlarını, metnin kendisinden kastedilen tüm anlamlarını açıklama çabasını da içerirler. Diğer bir ifade ile her edebiyat kuramı, öncelikle bir metni en yüksek düzeyde anlamaya doğru bir serüvendir.

Edebi eserlerin tahlili/analizi tek yönlü bir faaliyet olarak görülemez. Çünkü bu faaliyet içinde müellif ve onun şahsiyetini, yaşadığı dönemin siyasi, idari ve kültürel yapısını, fikir ve düşünce akımlarını belirleme ile birlikte eseri tanıma, tanımlama ve zati değerini tespit etme gibi hususlar vardır. Edebiyat

kuramlarının tamamının temel hedefi de eseri en doğru biçimde anlamaya çalışmaktır. Edebiyat kuramları ve eleştiri metotlarının hepsini incelemek alanımız ve çalışmamızın konusu olmadığından, burada temel hadis kitaplarını inceleme ve değerini belirlemede hangi edebiyat kuramı ve eleştiri metodu kullanılabilirse, o kuram ve eleştiri metotlarının açıklanmasıyla yetinilecektir. Ayrıca kuramların ve kuramlardan doğan eleştiri metotlarının zayıf yönleri ile ilgili eleştirisine de girilmeyecektir. Makalemizin "Hadis Kitaplarını İnceleme Çalışmasında Bulunması Gereken Temel Başlıklar" başlığında bu eleştiri metotlarından kısmen de olsa, uygulanabileceklere atıfta bulunmakla yetinilecektir. İlgili kaynaklarda Edebiyat kuramları ve eleştiri metotları ile ilgili bilgiler, birbirine yakın verilmiştir. Biz bu hususta Berna Moran'ın "Edebiyat Kuramları ve Eleştiri" adlı eserini temel alacağız. Geliştirilen edebiyat kuramları, genel olarak şöyle bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir;

a-Metin merkezli yaklaşımlar, b-Yazar merkezli yaklaşımlar, c-Okur merkezli yaklaşımlar ve d-Bağlam merkezli yaklaşımlar. (Çalışkan 2012: 31) Edebi değeri bulmak için dört ana unsurdan bahsedilir. Bunlar; "yazar - eser - okur - toplum" dur. Bu unsurların ilişki içinde olduğu kaçınılmazdır. (Moran 2008: 9-10) Bu dört unsur, bir bakıma kuramları sınıflandırma demektir. Kanaatimizce hadis kitaplarının tahlilinde, eserin zati ve tarihi değerini tespit etmede kullanılacak bu sınıflandırmaya göre edebiyat kuramlarını ve bunlardan doğan eleştiri metotlarını üç ana başlıkta şöyle sıralayabiliriz:

1- Dönem / Devir Merkezli Kuramlar:

Bunlar yansıtma kuramı I ve yansıtma kuramı II olarak belirlenebilir. Bu kuramlar müellif ve eserin dış dünyası, oluştuğu ve bulunduğu çevre ve topluma dönük kuramlardır. Ancak eserden de kopuk değildir.

Yansıtma Kuramı I: Özetle söylenecek olursa bu kurama göre "sanatın en önemli özelliğinin doğayı, insanı, hayatı, kısaca gerçekliği yansıtma" (Moran 2008: 18) anlayışıdır. Buradaki yansıtılan gerçeklik kavramı ise edebi eseri ortaya koyan müellif, yazar, sanatçı, şair, ressam vs. gibilerine göre değişik anlamlar ifade etmektedir. Bu kurama göre " sanat görüneni, geneli ya da özü ve ideal olanı yansıtır," (Moran 2008: 19) şeklinde üç görüş vardır. Bu üç görüş farklı açılardan sanatçının ve diğer disiplin araştırmacılarının yansıttığı hususları karşılaştırırlar. Sözelimi bir sanatçı, bir adamın hayatında genellikle hayatı, insanoglunun hayatını, yani hayatta evrensel olan unsurları yansıtır. Yani olabilir olanı yansıtır. Bir tarihçi ise bir adamın hayatını olduğu gibi anlatır ve olanı yansıtır. (Moran 2008: 29)

Yansıtma Kuramı II: "On dokuz ve yirminci yüzyıllarda yansıtma kavramını sanatı açıklamak için kullanan en önemli kuram Marksist estetikdir. Marksist estetik ise bazı yönlerden gerçekçilik akımına bağlandığı için" (Moran 2008: 39) gerçekçiliği tarif etmekten çok onun önemli özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

-Toplumun her günkü normal yaşamı konu edinir ve masalvari olandan uzaktır.

-Gerçekçilikte yazar iyiyi - kötüyü, olumlu -olumsuzu ayırmaksızın bütünü yansıtır.

-Olaylar rastlantılarla değil, psikolojik ve sosyal nedenlerle ve kurullarla açıklanır.

-Yazar tarafsızdır, olanı yansıtmalıdır. Ancak batıdaki bu gerçekçilik özelliği yanında Rusya'da Tolstoy, Çehov ve Gorki gibi yazarlar, yansıtmayı bir kopya gibi aynısını değil de, yazarın öze ait olanla olmayanı ayırt ederek ve insanlar için önemli olan gerçekliğin yansıtılmasını savunurlar. (Moran 2008: 39-41)

Yansıtma I ve II kuramlarından doğan eleştiri metotları da tarihsel, sosyolojik ve Marksist eleştiri metotlarıdır. İşte eserin oluştuğu döneme yönelik olan bu eleştiri metotlarının temel hadis kitaplarının incelenmesi ve zati değerinin tespitinde kısmen de olsa kullanılabilirliğini düşünüyoruz. Şimdi bu eleştiri metotlarını ve hadis kitaplarını inceleme ile ilişkisini görmeye çalışalım.

Tarihsel Eleştiri Metodu: Klasik edebiyat tarihçiliğinde kullanılmış bir yöntemdir. Bu metoda göre dönemin eserlerinin anlaşılması için incelenen dönemin her türlü şartlarının bilinmesi esastır. Eser ve yazarların doğru bir şekilde anlaşılması ve değerlendirilebilmesi için, eserin yayını ve biyografik çalışmaları bu yöntemde önem arz eder. Ancak eser dışı bilgilere çok ağırlık verilmesi bu metodun olumsuz yönü, edebiyat hayatını belli bir tarihsel akışın ve bu süreçte oluşan geleneğin içinde değerlendirilmesi de olumlu yönü olarak görülmüştür. Bir eseri kendi geleneğindeki yerine oturtmak, o tür eserlerin özelliklerini ortaya koymak, böylece eserde gözetilen amaçları, esere şekil veren ilkeyi belirtmek ve ona hangi açıdan bakılacağını bulmak, yine bu metodun en önemli özelliği kabul edilmiştir. (Moran 2008: 78-82)

Bir eserin değerlendirilebilmesi için eserin yazıldığı dönem ve dönemin siyasi, fikri, ilmi ve özellikle eserin ait olduğu disiplin alanı, sanat ve örf anlayışı hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Bu husus bir edebiyat eseri için gerekli olduğu gibi, temel hadis kitaplarının incelenmesinde daha da zaruret kazanır. Mesela hadis ve rey eksanlı tartışma ve kamplaşmalar, dönemin ilmi ve fikri hareketleri ile sosyo-politik ortamı, bazı ilimlerin teşekkülü gibi hususlar iyi tespit edilemez ise, hadis kitabının ve ait olduğu türün oluşumunda etkili olan gelişmeler (Özpinar 2005: 31-185) bilinmediği için, dönemin tasnif edilen hadis kitabının incelenmesinde sağlıklı bir yöntem izlenmemiş olur. Özellikle tarihsel eleştiri metodu, eski çağlarda yazılmış eserleri doğru değerlendirmemiz için vazgeçilemez ve kronolojiye merkeze alan bir yöntemdir.

Sosyolojik Eleştiri Metodu: Bu yöntemi tam anlamıyla ilk defa Hippolyte Taine kullanmış ve bu metot onun "ırk, ortam ve dönem" kavramları çerçevesinde oluşmuştur. *İrk* ile ulusal özellikler, zihniyet yapısı, duyarlılıkları ve dünyaya bakışları kastedilir. *Dönem* ile eserin yazıldığı belli bir dönem ve özellikleri, *ortam* ile de eserin değerini ortaya çıkaracak iklim, coğrafi durum ve sosyal şartlar, ilmi ve mesleki çevre kastedilir. (Moran 2008: 83-85) Bir müellif ve eserini daha iyi incelemenin yolu, eserin yazıldığı dönemi ve şartlarını incelemekten geçer. Edebi bir eser, yansıtma kuramından ilham alarak sosyal hayatın bütün özelliklerini yansıtır. Sosyolojik eleştiri metodunun olgu merkezli olmasıyla, tarihsel eleştiri metodundan ayrılır.

Edebiyat sosyolojisi ile ilgili incelemeler yapılacağı gibi, yazar sosyolojisi ile ilgili incelemeler de yapılabilir. Müellifin doğduğu ve yetiştiği ortam, dönem, mensup olduğu (yerli-yabancı, şehirli-köylü, üst-alt) sınıf, yaptığı görevler, idari yapıya yakınlık ve uzaklığı, seyahat ettiği ülke ve şehirler ile ilgili sorulacak her türlü sorunun cevabı, yazar sosyolojisi ile ilgili eleştiri metodunun konusudur. Bu metoda göre bir eser tasvir ve tavsif edilerek kesin hükümden kaçınılır ve bir nevi durum tespiti yapılır. Sosyolojik eleştiri metodunun hadis kitapları ve müelliflerinin incelenmesi ve değerlendirilmesinde, göz ardı edilmemesi gereken bir metot olduğunu düşünmekteyiz. Söz gelimi İmam Malik'in (ö.179/795) hadis kültüründeki yeri ve onun Muvatta isimli eseri incelenirken, onun yaşadığı dönem ve halifeleri, Halife Mansur dönemi (136-158 /754-775) ile ilişkileri ve Halife Mansur'un ondan kitap istemi ve kitabını kanunlaştırma isteği, o dönemdeki Şia hareketi, Hariciler, Mürcie, Kaderiyye (Mutezile), hem iktidar hem de İslam'a karşı olan zındıklık hareketi bilinmez ve bu sosyolojik verilerden hareket edilmez ise, hem İmam Malik'in hem de onun eseri Muvatta'nın değerini, hatta Muvatta hadis kitabı türünü sağlıklı bir şekilde tespit edemeyiz.

Marksist Eleştiri Metodu: Bu metot, bir felsefi ve ekonomik teori olan, Karl Marks ve Frederic Engels'in kurduğu Marksizm'e dayanır. Bu metot da sosyolojik eleştiri metodu gibi bir sanat olayının nedenlerini araştırır. Ancak Marksist eleştiri, sanatı, sanat türlerini ve üsluplarını açıklarken ekonomik koşulları ve toplumdaki sınıf çatışmalarını esas alır ve açıklamasındaki nedenleri bunlarla ilişkilendirir. Marksist eleştiri bir muhteva eleştirisidir. Eserin konusu ve olayları, ezilen sınıfın çıkarlarına ters düşmemelidir. Çünkü hiçbir eser politik bakımından tarafsız değildir. Bir sanatın kökeni iştir, faydadır ve ihtiyaçtır. Her sanatçı bağlı olduğu sınıfın ideolojisini yansıtır. Madde-sınıf çatışması nedeniyle işçilerin hayata egemen olması temasını işleyen eserler, toplumsal gerçekçi eserleri oluştururlar. (Moran 2008: 87-98)

Marksist eleştiri metodunda da sosyolojik eleştiride olduğu gibi, edebi sanatın değerinde, edebiyat dışı ölçütler önemli kılınmıştır. Sanat eserinin meydana gelişini açıklamak için kullanılan kavramlar, aynı zamanda sanatı değerlendirmede de bir ölçüttür. Hadis kitaplarının oluşum nedenleri, tasnif sistemindeki konu başlıklarının isimlendirilmesinin politik zemini olup olmadığı gibi hususlar bu metotla aydınlatılabilir.

Yukarıda kısaca belirtilen tarihsel, sosyolojik ve Marksist eleştiri metotları, müellif ve eserinin dış dünyası, yazarın yetiştiği, eserinin oluştuğu ve bulunduğu çevre ile topluma dönük eleştiri metotlarıdır. Ancak bu metotlar eseri daha iyi incelemek ve değerini tespit etmek için yol gösterici olduklarından dolayı tamamen eserden de kopuk değildirler. Sözelimi bir hadis kitabını incelerken onu müellifinden, müellifinin yetiştiği ve kitabının yazıldığı dönem ve ortamdaki bağimsız ele alamayız.

2- Yazar/Müellif Merkezli Kuramlar:

Bunlar Anlatımcılık I (Yaratma olarak anlatımcılık) ve Anlatımcılık II (Aktarım olarak anlatımcılık) kuramlarıdır. Bu kuramlardan da sanatçı psikolojisini ve kişiliğini ele alan pisikoanalitik eleştiri metodu doğmuştur.

Anlatımcılık I (Yaratma olarak anlatımcılık) Kuramı: On dokuzuncu asırda romantizm akımı ile sanatçının kendi duygularına ilgi başlamıştır. İşin merkezi sanatçıdır. Sanat eserinin en önemli özelliği duyguları anlatmasıdır. Eser, sanatçının iç dünyasına ve ruhuna açılan bir perde olmaktadır. Romantizm'de vurgulanan sanatçıyı sanatçı yapan, sanatçının özel bir duyarlılığa, herkeste bulunmayan yaşantılara sahip olmasıdır. Bir eserin değeri, sanatçının değerinden doğar. Çünkü bir eser, sanatçının sahip olduğu özelliklerin ve melekelerin izlerini taşır. Sanat felsefesi, sanatın özünü yaratma eyleminde bulur ve yaratmayı da duyguların anlatımı olarak tanımlar. Sanatçı, duygularını dile getirirken başkalarını düşünmez, kendi kendine yazarken yaratacağını yaratmış ve görevini yapmıştır. (Moran 2008: 101-113)

Anlatımcılık II (Aktarım olarak anlatımcılık) Kuramı: Bu kuram sanatın bir duygu işi olduğu ilkesine dayanır, ancak aktarım olarak anlatımcılık, sanatçının duygularını dile getirmesini yeterli bulmaz. Okur ile sanatçı arasında bir ilişkinin kurulması gerekir. Sanatçının dile getirdiği duygularının okura duyurulması, aynı heyecanın ve yaşantının okurda da uyandırılmasıyla ancak sanat eseri olur. Yani sanat, başkalarına bir duyguyu aktarmak amacı ile yapılan bir faaliyettir.

Tolstoy'a göre duygu aktarımında başarılı olan her eser, değerli bir sanat eseridir. Eserin aktardığı duygunun önemli veya önemsiz ya da iyi veya kötü olması, durumu değiştirmez. Eserin başarısı ve değeri, duygu aktarımının şiddeti ve etkilediği insanların sayısı ile ilgilidir. Sanat eserleri arasında iyisini kötüsünden ayırmak için, eserin içeriğini de hesaba katmak gerekir. (Moran 2008: 115-130)

Anlatımcılık I (Yaratma olarak anlatımcılık) ve Anlatımcılık II (Aktarım olarak anlatımcılık) kuramlarından doğan eleştiri metodu ise sanatçı psikolojisini ve kişiliğini ele alan psikoanalitik eleştiri metodudur.

Sanatçı Psikolojisini ve Kişiliğini Ele Alan Eleştiri Metodu: Biyografik eleştiri, sanatçının kişiliği ile eserleri arasında sıkı bir bağın olduğu ilkesine dayanır. Bir eseri aydınlatmak için yazarının hayatını ve kişiliğini incelemek gerekir. Şayet sanatçının psikolojisini ve kişiliğini aydınlatmak istiyor isek, yazarın eserlerini belge gibi inceleyip kullanmalıyız. Yazarın bazen anlatmak istediği ile anlattığı farklı olabilir. Bundan dolayı yorumun metne dayanması gerekir. (Moran 2008: 131-148)

Pisikoanalitik Eleştiri Metodu: Freud'un bilinçaltı ile ilgili buluşlarına ve psikanalize dayanan yeni bir eleştiri yöntemidir. Bazıları bu yöntemi, sanatçının psikolojisini, bilinçaltı dünyasını, komplekslerini vs. ortaya çıkarmak, bazıları da ortaya çıkan bu buluşlarla, eserlerini yorumlamak için kullanmıştır. Bazen de yazarların eserlerindeki kişilerin psikolojisini ve davranışlarını açıklamak amacıyla bu kişilere uygulanmıştır. Psikanalize dayanan yöntem, sadece yazarın biyografisi için değil, aynı zamanda esere ait özellikleri açıklamak için de kullanılır. Eserde geçen karakterler bu açıdan incelenirse, bunların davranışları ve kişilikleri daha iyi kavranabilir. (Moran 2008: 149-156; Eagleton 2014: 161-200)

Sanatçı psikolojisi ile kişiliğini ele alan eleştiri ve psikoanalitik eleştiri metotları, yazara dönük olmakla birlikte yazar ve eseri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelik olduğu için, bu metotların eserin incelenmesine, yani esere dönük ilişkileri de barındırır. Bundan hareketle bir hadis müellifinin cerh-tadil konusundaki psikolojik tutum ile eserinde tasnif ettiği hadis kaynaklarının ne kadar güvenilir olduğu arasında bir bağ kurulabilir. Müellifin her türlü psikolojik tutumunun izleri değişik tonlarda da olsa, kitabı üzerinde etkili olduğu inkâr edilemez.

3- Eser Merkezli Kuramlar:

Bunlar esere yönelik Yeni Eleştiri, Formalizm/Biçimcilik ve Yapısalcılık kuramlarıdır. Aslında bu kuramlar, temelde yapısalcı ve biçimci kuramlardır.

Yeni Eleştiri Kuramı: Bu kurama göre edebi dünya, kendine has bir gerçekçiliği olan dünyadır. Edebi doküman estetik bir gerçekliktir. Kendine has kurgusal bir bütünlüğü vardır. Bir eseri incelemek için ondan başka bir ihtiyaç yoktur ve onu kendine has estetik ölçüler içinde ve kurgusal dünyasında anlamak gerekir. Bu kuramın temelinde bizzat eserin ve metnin kendisine eğilmek, onu bir sanat eseri olarak incelemek ve yorumlamak vardır. Çünkü edebiyat eseri, kendi başına yeterli olan kapalı ve dilsel bir düzendir. Biçimciler bu düzene "organik birlik" derler.

Bir eserde yer alan kişilerin düşünceleri, duyguları, psikolojileri, olaylar vs. o eserin içeriğini oluşturur. İçerik konudan farklı bir şeydir. İşlenmemiş ham bir konunun eserin içinde aldığı hale içerik denir. Yani konu eserin dışında, içerik ise içindedir. Bir eserde yer alan bütün öğelerin birbirine bağlanıp örülerek meydana getirdikleri düzene *biçim/ yapı* denir. Eserdeki içeriğin değeri, eserdeki öğelerin nasıl düzenlendiği ve ne gibi işlev yüklendiği ile ölçülür. İyi bir eserde sanat ölçütleri yer alır, ancak büyük bir eserde hem sanat ölçütleri hem de felsefi bir derinlik ve yoğunluk vardır. Bununla birlikte büyük bir eser aynı zamanda çok öge bulundurur. (Moran 2008: 159-175)

Formalizm / Biçimcilik Kuramı: Rusya'da 1915'de ortaya çıkan biçimci anlayış, daha sonra batıda yeni eleştiri ve yapısalcılık içinde gelişmiştir. Bu anlayışa göre edebiyat hayattan ayrı bir şeydir ve kendi yasaları vardır. Formalistlere / Biçimcilere göre sanat eseri yapısıyla, kurgusuyla yeni bir hayattır, yeni bir formdur, yeni bir muhtevadır ve orijinal bir terkiptir. Bunun için eser dışı unsurlara dikkat etmeden bizzat edebi eserin incelenmesi ve biçimsel nedenlerle açıklanması gerekir. Eserlerde kurgusallık, olayın örgüsü ve üslup ön plana çıkarılmalıdır. Olayın örgüsü ise tamamen yazarın elindedir. Kronolojik olabileceği gibi sondan başa da gidebilir veya ortadan da başlayabilir. (Moran 2008: 177-184)

Yapısalcılık Kuramı: Yapısalcılık, bir edebiyat kuramı olmanın yanında, çeşitli bilim dallarına da uygulanan bir yöntemdir. İlk kez Fransa'da kullanılmaya başlanan bu yöntem, antropolojiye ve psikanalize uygulanarak yeni yorumlamalar elde edilmiştir. Bu kuramın özelliği, adından da anlaşılacağı üzere incelenen nesnenin yapısına yönelmektir. Bunun da kaynağı, Ferdinand de Saussure'nin kurduğu yapısal dilbilim kuramıdır. Bu kurama göre *dil* ile *söz* ayrı şeylerdir. *Dil* denilince Türkçe, İngilizce gibi diller kastedilir. *Söz* ise dilin somut kullanımı, yani dilin belli bir konuşucu tarafından belirli bir andaki uygulamasıdır. Somut ve bireysel olan *söz*'ün arkasında, onu belirleyen soyut ve toplumsal bir yapı / sistem ve *dil* vardır. Dilbilimcinin amacı bu yapıyı ortaya çıkarmaktır ve bunun için de *söz*'ü inceler. Yapısalcılık, yüzeyindeki birtakım fenomenlerin altında, derinde yatan bazı kuralların ya da yasaların oluşturduğu bir yapıyı / sistemi arar. (Moran 2008: 185-206)

Yeni Eleştiri, Formalizm/Biçimcilik ve Yapısalcılık kuramlarından doğan eleştiri metotları da yeni eleştiri, yapısal eleştiri, arketipçi eleştiri metotlarıdır. Bir esere yönelik olan bu eleştiri metotlarının temel hadis kitaplarının incelenmesi ve zati değerinin tespitinde kısmen de olsa kullanılabilmesi kanaatindeyiz. Şimdi bu eleştiri metotlarını ve hadis kitaplarını inceleme ile ilişkisini görmeye çalışalım.

Yeni Eleştiri Metodu: Bu metodun temeli ve amacı, eserin kendisini incelemeye dayanır. Bu eleştiri metoduna göre edebiyat eserini, sanatın özüne uygun bir yöntemle ele alarak içten eleştiriye başvurur. Sanat eserinin anlamı, eserin biçimi ve biçimin taşıdığı anlamdır. Biçimin taşıdığı anlam ise söz konusu edilen tekniktir. Bir eserin teması, kişileri, anlatım tekniği, olay örgüsü, imgeler, ton, simgeler gibi hususların hepsi teknikle ilgili şeylerdir ve eserin kendine özgü anlamını meydana getirirler. Eleştirici, bu gibi öğelerin arasındaki ilişkiyi, eserdeki rollerini, bütüne katkılarını araştırarak eserin ilk bakışta fark edilmeyen yönlerini, ince anlamlarını ve zenginliklerini ortaya çıkarmak için çabalar. Her eserdeki malzemenin bir yapıya dönüşmesi ve bütünleşmesi, farklı yollarla elde edilir. Bundan dolayı yeni eleştiri metoduna göre eserlere uygulanacak tek bir anahtar olmaz. Her eserin kendine has bir anahtarı olur. Kendi kendine yeterli olan edebiyat eserinin değerlendirilmesi için gerekli bütün veriler eserin kendinde var olduğundan, metnin dışına taşan ve yazınsal olmayan ölçütlere başvurulması gereksizdir. (Moran 2008: 207-214)

Yapısal Eleştiri Metodu: Yapısal eleştiriye göre söylenen söze bir anlam veren dil sistemi olduğuna göre, eseri yorumlamak için sanatçıya değil, eserin anlamını üreten ve anlamlı kılan yapıya eğilmek gerekir. Aynı zamanda yapısal eleştirmenler, eseri tek bir anlama hapsedmenin kabul edilemez olduğunu savunurlar. Sözcükler gibi metinler de birkaç anlama gelebileceği için çok anlamlıdır. Bu yönüyle yeni eleştiri metodundan ayrılırlar. Yapısalcılara göre eserin içeriği, eserdeki anlamı üreten yapının kendisinden ibarettir ve bu yapıyı çözümlenmeye yönelmek gerekir. (Moran 2008: 214-218)

Arketipçi Eleştiri Metodu: Bu yöntem birçok bilgi kolları ile ilişkilidir. Antropoloji, psikoloji, tarih, karşılaştırmalı din gibi çeşitli bilim kollarını kullanır. Bu yönüyle tarihi eleştiri ve sosyolojik eleştiriye benzer. Fakat amacı bakımından arketipçi eleştiri metodu esere dönük ve eseri açıklamak ister. "Ana örnek", "ilk model" gibi anlamlara gelen arketip, Platon'un ideaları gibi evrensel ve umum vasıflı bir ilk modeldir. Arketipçi eleştirmenler, yazarın farkında olmadan kullandığı mitos dilini çözmek, arketip karakterleri, simgeleri, olay örgüsü kalıplarını saptayarak eserin derin anlamını çözmeye yönelmişlerdir. (Moran 2008: 219-225)

İstatistik Metodu: İstatistik "bir sonuç çıkarmak için olguları yöntemli bir biçimde toplayıp sayı olarak belirtme işi, bir dizi olayın veya sayı ile gösterilen olguların yöntemli öbekleştirilmesine dayanan ve ilkelerini olasılık kuramlarından alan, matematiğin uygulamalı dalı, sayım bilimi," (TDK, Türkçe Sözlük 1988: 1/720) şeklinde tarif edilmiştir. İstatistik, günümüzde birçok bilim dalında, çok unsurlu bir konudaki her parçanın birbiri ile ilişkisini sayısal değerlerle ifade etmede kullanıldığı için önemli görülmüştür. Özellikle verilerin fazla olduğu durumlarda verilerin birbiri ile alakalarının incelenmesi, istatistik metodun tekniklerini kullanmayı gerektirir. Edebi eserlerdeki teknik özelliklerin sağlıklı ölçülmesi, istatistikle sağlanabilir.

Bir eserdeki veriler içindeki sayı, yüzde ve dağılım gibi değerler, istatistik metodu ile elde edilebilir. Bu husus ister edebi bir metin ve eserin incelemesinde, isterse bir hadis kitabının incelemesinde olsun, istatistik metodunun önemini değiştirmemektedir. Sözelimi rivayet dönemi hadis literatüründe kaç eserin bulunduğu, kaç edebi türün bulunduğu, herhangi bir hadis edebiyatı türünde kaç eserin telif edildiği, kaçının günümüze ulaştığı ve bunlardan da kaçının basılı veya yazma olduğu, bir hadis kitabındaki sözlü ve yazılı hadis kaynaklarının oranı, hadislerin sahabelerden gelme oranları, merfu hadis dışında sahabe ve tabiine ait haberlerin oranı vs. gibi hususlar hep istatistik metodu ile elde edilir. Hatta bunlar için tablolar da yapılabilir.

Yukarıda görmüş olduğumuz, edebi eserin yazıldığı döneme, yazara ve eserin bizzat kendisine yönelik edebiyat yöntemlerini dikkate aldığımız zaman, her bir yöntemin genellikle edebiyatın temel öğelerine göre biçimlendikleri görülmektedir. Eserin kendisini, yazarı veya eserin doğduğu sosyo-kültürel ortamı öne çıkarma eğilimleri, edebi bir eserin incelenmesi yönteminin temelini oluşturmuştur. Aslında bir araştırmacı ve eser eleştirmenin hareket noktası edebiyat eseri olacaksa, o eserin doğru anlaşılmasına, yorumlanmasına ve değerlendirilmesine katkı sağlayacak her türlü bilgi, belge, kaynak ve yöntem başvurulmalıdır. Çünkü yöntemler birer araçtır. Ancak herhangi bir bilim dalında incelenecek eserlerde kullanabileceğimiz metodların, kullanılabilirlik oranı farklılık arz edebilir. Mesela Mehmet Kaplanın devir - şahsiyet - eser esasına dayanan ve kendi oluşturduğu eklettik metodu, yukarıda sayılan metodlardan yararlanılarak oluşturulmuş bir yöntemdir. (Canatac 2007: 153-154) Metinlere uyguladığı bu yöntem, edebi eserin içinde yer aldığı sosyal dokümanlara bağlı olduğu gerçeğine dayanır. Kaplan'ın tahlillerinde edebi eserin yazıldığı devir, sosyal ve siyasi zemin, müellifin hayatı ve her türlü muhiti, eserin kendi içinde sanat ve teknik kalitesi bakımından eserin anlaşılmasında etkin rol oynamıştır.

Rivayet döneminde yazılmış, ister hacimli isterse küçük olsun, herhangi bir hadis kitabının incelenmesinde yukarıda verilen eleştiri ve inceleme metodlarının hepsi mutlaka yüzde yüz uygulanabilir olduğu iddia edilemez. Ancak kitabı inceleme ve eleştiri boyutuna göre farklılık arz etse de, bu metodların kullanılması gerektiği kanaatindeyiz. Yukarıda vermeye çalıştığımız edebiyat eleştiri ve inceleme

metotlarının, dönem, müellif ve eser merkezli üç ana başlık altında toplanması, eser tahlilinde pratiklik arz etmektedir.

Edebiyat eleştiri metotları olduğu gibi, hadis bilimiyle ortak yönleri olan tarih biliminin de oluşturduğu usulündeki eser kritiği ve tahlili ile ilgili kaide ve yöntemler bulunmaktadır. Edebiyat'ta eser ve müellifi eleştiri konusu olurken, tarih ilminde eser ve müellif eleştiri konusu olduğu gibi, eseri nakleden nüsha ravileri de bir o kadar önemli ve eleştiri konusu olmaktadır. Rivayet dönemi hadis eserleri için eserin rivayet nüshaları, raviler ve güvenilirliklerinin incelenmesi gibi hususlar, daha da önemli bir çaba gerektirir. İşte hadis kaynaklarını incelemede tarih usulünün kaidelerinin kullanılabilirliğini görmek için önce bu kaidelerin neler olduğunun hatırlanması faydalı olacaktır.

II. HADİS KAYNAKLARINI İNCELEMEDE TARİH USULÜ KAİDELERİNİN KATKISI

Tarih, insanların geçmişini inceler ve insanlarla ilgili sosyal kapsamlı eylemler sonucu meydana gelen olayları konu edinir. (Halkın 2000: 4; Kütükoğlu 2011: 2) Olay veya olayların tek insan veya toplum tarafından meydana getirilmesi, tarihin konusu olma bakımından durumu değiştirmez. İnsan sayesinde kurulan ve geliştirilen her disiplinin de bir geçmişi vardır. Biz onu o disiplinin tarihi diye isimlendirebiliriz. Söz gelimi hadis disiplinin geçmişi, hadis tarihi demektir. Hadis kitapları da hadis edebiyat tarihinin bir parçasıdır. Çünkü hadis kitapları, insanların eylemleri sonucu oluşturulmuş bir disiplinin geçmişi oluşturur. Bu noktalardan hareketle bir tarih kaynağı veya belgesi niteliğindeki bir eserin incelenmesinde, tarih tenkidi usulünde kullanılan metotların kullanılması gibi, rivayet dönemi hadis kitaplarını incelemede de bu metotlardan ne kadar faydalanabiliriz? Sorusunun cevabı, bu başlığın muhtevasını oluşturacaktır. Burada hadis ve tarih bilimi ile ilgili metodolojik bir karşılaştırma yapmak, bu muhtevanın kapsamı dışındadır. Hadis usulünde geliştirilen hadis teknikleri ve hadis ilimleri, bir hadis kitabının incelenmesinde kaideler şeklinde uygulanmakla birlikte, doğrudan hadislerin senet ve metinlerinin kritiği ile ilgilenir.

Her disiplinde olduğu gibi tarih de inceleme ve çözüm hususunda, kendine yakın ve kendisiyle alakalı bazı bilim dallarından faydalanır. Bu faydalanma, çözülecek probleme, incelenecek konuya ve duruma göre değişebilir. Tarih disiplini, felsefe, sosyoloji, iktisat, antropoloji, coğrafya, paleoğrafya, kronoloji, rical ve ensab ilmi(biyografi ve neseb ilmi) gibi ilimlerden faydalanır. İster istemez de faydalandığı ilmin metotlarından da yararlanır. Hadis tarihinin bir kesiti diyebileceğimiz rivayet dönemi bir hadis kitabını incelerken, tarih usulünde kullanılan kaynak tenkit metotlarının kullanılabilirliğini düşünüyoruz. Zira tarih usulü de hadis usulünün ricalü'l-hadis (hadisçilerin biyografileri) ilminden yararlanır. Hatta İslam dünyasında, özellikle medeniyet tarihinin kaynakları kabul edilen şahısların hal tercümelerini bir araya getirip vafayât, tabakat veya rical kitaplarının oluşturulması, hadis ilmi sayesinde gerçekleşmiş ve ilerlemiştir. (Togan, 1985: 57)

Tedvin hareketi ile birlikte bazı hadisçilerin Hz. Peygamberin gazveleri (megazi) ve şemail (süre) ile ilgili hadislerini özel olarak toplayıp sonra tasnif ederek kitaplaştırmaları, İslam tarihinin hadis ilminden kaynaklandığı kanaatini oluşturmuştur. Hatta bazı tarihçiler, bu iki ilmin iç içe bulunduğunu; tarihin hadis tevsik ve tenkit metotlarından yararlanarak daha sonra müstakil bir disiplin haline geldiğini ifade ederler. (Sezgin 1956: 35; Koçyiğit 1981: 208; Hizmetli 1991: 183) İslam tarihinin ilk kaynaklarının, hatta rivayet dönemi diğer tarih kitaplarının, isnad sistemi ve hadis usulü metotlarınca yazılmış olması, rivayet geleneği ile yazılan tarih eserleri ile hadis kitaplarının incelenmesinde kullanılacak metotlar bakımından bir uyumun olduğu söylenebilir. Çünkü rivayet dönemi hadis edebiyatı, aynı zamanda İslam tarihinin de birer kaynağı durumundadır.

Tarih usulü, kaynaklar üzerinde genellikle önce tahlil (çözümleme/analiz) sonra da terkip (birleştirme/sentez) metotlarını kullanır. (Togan, 1985: 29) Gerçek (sahih) olup olmaması açısından da kaynak incelemesi olarak, dış ve iç tenkit (kritik / intikâd) olmak üzere kaynak tenkidinin iki aşamada yapılmasını önerir. Kaynakların zaman, mekân ve konularına göre sınıflandırılması için böyle bir tenkit aşamasına tabi tutulması zorunlu görülür. (Togan, 1985: 75-76; Halkın 2000: 23; Kütükoğlu 2011: 28) Tarih usulünün en etkin yöntemi, tenkit metodudur. Tarihte kullanılan kaynaklarla ilgili tenkit, o kaynağın bir olay hakkında verdiği bilginin ve bu bilgiden çıkarılan sonucun gerçeğe uygun olup olmadığını incelemektir. Bu da bir çeşit kaynak eserin zati kıymetini ortaya çıkaran bir ölçü olarak kabul edilebilir. Tarih usulü, yazma bir kaynak eseri bir bakıyye/kalıntı olarak değerlendirdiği için, onu tenkide tabi tutar.

A. Zeki Velidî Togan, tarih tenkidinin gayesini “vakaları tespit etmek için lazım gelen materyalin kıymetini mümkün olduğu kadar mükemmel ve etraflı bir surette tayin etmek ve materyali, muhtelif rivayet ve nakil safhalarından geçerken bizzarure kabul ettiği tağyir ve tebdil, sehiv, yanlış okuyuş, ilave ve sahtekârlık, eserlerden temizlemek” (Togan, 1985: 29) şeklinde izah eder. Hadislerin sıhhatini tespit için geliştirilen hadis usulü metodu, Araplardaki rivayet tenkit metodunun temeli kabul edilir. (Togan, 1953: 43) Aslında hadisin cerh-ta'dil ilmi, bu gaye ile oluşmuş ve geliştirilmiştir. Ancak hadis ilmindeki cerh-ta'dil, hadis kitabının müstensihî ve rivayet nüshalarının tenkidinden çok, hadisler üzerinde ve özellikle hadislerin isnadında uygulanmıştır. Kanaatimizce cerh-tadil kurallarının rivayet dönemi hadis kitaplarının rivayet

nüshalarının nakillerinde oluşan isnad zincirine de uygulanması gerekir. Yani bir hadisin sübutu için yapılacak araştırmadan önce, o hadisin yer aldığı eserin rivayeti veya rivayet nüshalarının tespiti ve bunların mukayesesi ile ilgili araştırmadan başlamak gerekir.

Kaynaklar üzerinde yapılacak tenkit işleminde, önceliğin iç veya dış tenkit aşamasından hangisinin olduğu hususu net değildir. Belki de her iki tenkit aşamasının beraberce yürütülmesi daha da sağlıklı olacaktır. (Halkın 2000: 23-24) Kaynakların dış tenkide tabi tutulması ile eserin tanıtıcı unsurlarının tespiti, kaynak tahlili ve belgelerin tenkidi kast edilir. Eserin tanıtıcı unsurları ise eserin adı, yazarı, telif tarihi /zamanı, eserin müstensihisi, istinsah tarihi /zamanı ve yazıldığı mekânın tespiti gibi hususlardır. Kaynak tahlili ise eserin orijinalliği, rivayet nüshaları ve en sağlam nüshanın tespitidir. Belgelerin tenkidi de onların gerçek oluşu ve tarihinin tespiti demektir. Kaynakların iç tenkide tabi tutulması, müellif ve olayların tenkidi ile eserin değeri hakkında bir hüküm verilmesi demektir. (Kütükoğlu 2011: 28-36)

Tarih usulünün, tarihi değeri olan kaynaklar ve vesikalar ile ilgili incelemelerinde kullandığı tahlil (analiz), terkip (sentez), akli istidlal, tenkit, mukayese, kronoloji ve alfabetik gibi metotlar, hadis teknikleri ile ilgili usul çerçevesinde rivayet dönemi hadis kitaplarının incelenmesinde de kullanılabilir. Hadis kitabının tamamını ve her türlü yönünü inceleme şeklinde bir çalışma olabileceği gibi, kitabın bir bölümü veya bir yönü gibi çalışmalar da olsa, yine bu metotlardan yararlanabiliriz. Söz gelimi tarih tenkidinde tenkit edilecek eserdeki tetkik edilen konu, konuyu araştıranın kaynaklara ve vesikalara nasıl ulaştığı kontrol edilir. Bir hadis kitabının müellifinin de hadislerini hangi metotla aldığı tespit edilir. Çünkü hadis alma metotları arasında güvenilirlik bakımından fark bulunmaktadır. Hatta rivayet nüshalarının bile hangi metotla alındığı önemlidir. Güvenirliğini sorgulamada ister tarih ister hadis kaynağı olsun, tenkit etmenin gerekliliği ve önemi tartışılmaz. Hatta dinin kaynağı olma bakımından hadis tenkidinde daha hassas davranılmıştır.

Güvenilirliği ortaya çıkarma bakımından aslında tarih usulünün, hadis usulü ve kaidelerinden alacağı hususlar daha çoktur. Fuad Sezgin " hadis usulü ve kaideleri göz önünde bulundurulmadan İslam'ın ilk asırlarına ait kültür tarihi ve kaynakları hususunda salim bir bilgi elde edebilmesine imkân yoktur," (Sezgin 1957: 19) diyerek güvenilirlik hususundaki hadis usulünün daha gelişmiş olduğunu vurgulamıştır. Tarih usulündeki kaideler gereğince, bir haberin ravisini hem adalet hem de zabt yönüyle kritik etme durumunun, hadis usulündeki kadar gelişmediğini kabul etmek gerekir. Ancak modern tarihçilerin bir tarih kaynağının dâhili ve harici tenkide tabi tutulması metodundaki şekli uygulamanın, hadis kitaplarının incelenmesinde de uygulanabileceği göz ardı edilmemelidir. Hadis kitabındaki rivayetlerin tenkidine gelince, yine hadis usulü ve kaidelerini uygulamaya bir engel bulunmamaktadır. Hadislerin tenkidinde hadis usulü kaideleri varken tarih usulü kaidelerinin uygulanmasını düşünmenin yersiz olduğu gayet açıktır.

Bir bilgi ve haberi aktaran kişilerin /ravilerin durumu, hem hadis hem de tarih tenkidi metodunda büyük bir öneme sahiptir. Tarih metodunda bilgiyi nakledenin salahiyyetli ve doğru sözlü olması yanında şahidin de ahlaki yönüne önem verilir. Buna karşılık hadis tenkidinde oluşturulan cerh-ta'dil ilmindeki kaideler bundan daha hassas olduğu bilinmektedir. (Azzam 2002: 37) Bir tarih kritikçisi belki de kaynak ve vesika üzerinde karşılaştığı anda tenkit eylemini başlatmaktadır. Oysa hadis musannifi, hadisleri, oluşturacağı kaynak esere almadan önce ve alırken, hatta bazen kitabını okuturken veya gözden geçirirken, ya da hocası veya talebesi tarafından sürekli bir tenkit ameliyesi ile test edilmeye karşı karşıyadır. İşte hadis kaynakları, böyle bir hassas süzgeç merhalesinden geçmişlerdir. Fakat tarih kritiğine malzeme olan kitap ve vesikaların ilk kayıtlarında böyle bir durum söz konusu değildir.

Tarihi eserler, " esas kaynaklardan vasıtalı veya vasıtasız istifade edilerek yazılışlarına göre birinci el, ikinci el ve üçüncü elden yazılmış eserler diye nevilere ayrılır." (Togan 1985: 23) Hadis kaynaklarından incelenen bir kitabın değerini tayin eden hususlardan biri de onun birinci elden, ikinci elden veya üçüncü elden yazılmış bir eser olduğunu tespit etmektir. Rivayet dönemi hadis kitaplarının hemen hemen ekserisi birinci elden kitaplardır. Ancak rivayet döneminin sonlarına doğru rivayet metotları ile yazılmış olsa bile, bazı kitaplar daha çok önceki musannefattan elde edilen veya icazeti alınan rivayet nüshalarından nakledildiği bilinmektedir. Bu husus hadis kitabının kaynağını tespit etmek demektir. İşte kaynak tenkidinde kaynağın kaynağını tespit etme ve kaynak değerini ortaya koyma ameliyesi, o eserin zati değerinin ne olduğunu gösterir. Bu kaynaklar arasındaki rivayetlerin bire bir mukayesesi, kaynağı hangi üslupla ve nasıl kullandığının tespiti de yapılabilir. Bu ise kaynaklar arası ilişkiler ve kaynak kullanım üslubu şeklinde ayrı bir çalışmanın konusudur.

Sonuç olarak rivayet dönemi hadis kitaplarının incelenmesinde tarih usulünün kullandığı tahlil (analiz), terkip(sentez), akli istidlal, tenkit, mukayese, kronoloji gibi metotlar, hadis usulü ve ilimlerinin teknikleri çerçevesinde kullanılabilir.

III. RİVAYET DÖNEMİ HADİS KİTAPLARINI İNCELEMEDE UYGULANABİLECEK METOTLAR

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ister edebiyat, ister tarih ve isterse hadis, hatta diğer bilim dallarının bile kullandıkları inceleme ve tenkit metotlarından olabilecek ve özellikle rivayet dönemi hadis kitaplarının incelenmesinde uygulanabileceğini düşündüğümüz metotları, bu konuda oluşturulacak bir usule zemin olması düşüncesiyle topluca vermeyi uygun görüyoruz. Bu metotları kısaca açıklarken uygulamanın nasıl yapılacağına dair de kısa bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Eleştiri metotlarıyla ilgili açıklamalar ve uygulamanın nasıl yapılacağına dair bilgiler verilirken, rivayet dönemi hadis kitabına örnek olarak rastgele Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (213-290/828-903) tasnif ettiği *Kitabu's-Sünne* adlı eseri seçilmiştir. Bu dönemin *müsned, kitap, cami, sünen, musannef, müstedrek* türlerinden herhangi bir müellifin bir eseri de örnek verilebilir. Hem müellifin yaşadığı ve eserin yazıldığı dönem, hem müellif ve hem de eserinin incelenmesinde kullanılacak metotları *Kitabu's-Sünne* üzerinde örneklendirerek şöyle sıralayabiliriz;

1. Tarihsel Eleştiri Metodu: Bu metot, müellifin yaşadığı ve eserin yazıldığı dönemle ilgili tarihin konusu olabilecek her hususu aydınlatmak için kullanılır. Günümüze ulaşabilmiş rivayet dönemi hadis sahifesi ve kitaplarının yazıldığı dönem, hicri ikinci asrın başı olan Emevilerin son (105-132/724-750) döneminden başlayarak yaklaşık hicri beşinci asrın sonu olan Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas Mustazhir Billâh (487/1094) döneminde sona erer. İşte bu dönemin idari, siyasi, ilmi, yapısının bilinmesi, müellif ve eserle alakası olacak şahıslarla ilgili hal tercüme ve dönemin bütün koşullarının bilinmesi, hep tarihsel eleştiri metoduyla incelenir. Mesela Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (213-290/828-903) *Kitabu's-Sünne* adlı eserini incelemek ve eseri zati ve tarihi değerini tespit etmek için onun yaşadığı dönem olan Abbasi halifeleri Me'mun, Mu'tasım Billah, Vasık Billah, Mütevekkil Alallah, Muntasır Billah, Müsta'in Billah, Mu'tez Billah, Muhtedi Billah, Mu'temid Alallah, Mu'tezid Billah ve Müktefi Billah (213-290/828-903) dönemlerini (Üçok 1983: 188), onun doğduğu ve yetiştiği Bağdat şehri ile şehrin tarihi simaları, devlet ricali ile ilişkisi, varsa yaptığı resmi görevleri, ilmi veya zorunlu seyahatleri, yaşadığı ve katıldığı tarihi olaylar, en çok yaşadığı yer ve vefatı gibi hususların aydınlığa kavuşması gerekmektedir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'i iyi tanımadan, onun biyografisini iyi bilmeden, bu dönemin ilmi ve fikri yönüyle tarihi şartlarına ve döneme hâkim olan düşünceye bakmadan *Kitabu's-Sünne'*yi tam inceleyemeyiz ve anlayamayız. Yine bu eserin rivayet nüshaları ve bize ulaşanlar, yazmaları, yazma nüshaların hangisinin daha sağlam veya sağlama yakın olduğu, aralarında fark bulunup bulunmadığı, eserin yazıldığı ilmi çevre, yazıldığı düşünce sistemi, kendinden önceki ve sonraki türleriyle mukayesesi, eserdeki kavramların o dönemdeki kullanımları, etkilediği ve etkilendiği kaynaklar gibi hususlar, tarihsel eleştiri metoduyla ele alınan yönlerdir.

2. Sosyolojik Eleştiri Metodu: Bu metot da müellifin yaşadığı ve eserin yazıldığı dönemle ilgilidir, ancak o sosyo-kültürel ortam, şehirlerdeki yaşayış ve sosyal yapıyı incelemek için kullanılır. Yine incelenecek eserin niçin ve ne maksatla yazıldığı, o dönemde o türden eserin olup olmadığı, eserin yazılması ve toplumun yapısı arasında, ihtiyaç, etki-tepki vs. gibi her hangi bir ilişkinin olup olmadığı gibi hususların aydınlığa kavuşması da sosyolojik eleştiri metoduyla ele alınır. Yine Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö.290/903) *Kitabu's-Sünne* adlı eserini örnek verecek olursak, bu eser Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı sosyal hayatın bir parçasıdır. O dönemin toplum şartları böyle bir eserin yazılmasını gerektirmiş ve *Kitabu's-Sünne* yine topluma yansımıştır. *Kitabu's-Sünne* adlı eser, ehl-i rey olarak bilinen bir kültürün karşısında ve ehl-i hadis diye ifade edilen bir çevrenin ürünü olduğu ve bu dönem ve çevrenin iyi tanınması, dönemin fikri akımlarının bilinmesi, bu eserin iyi tanınmasını sağlayacaktır. İşte bu eserin yazıldığı taraf ve karşı taraf olan sosyal çevrenin incelenmesi, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in toplumu etkileyip etkilemediği veya toplumun onu ne kadar etkileyip etkilemediği, bu etkileme sonucunun esere ne kadar yansıdığı gibi hususlar, sosyolojik eleştiri metodunun işidir. Bu metotla, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı dönem ile *Kitabu's-Sünne'*nin yazıldığı zaman ve çevrenin, özellikle kitapla ilgili sosyo-kültürel ortamın bir nevi tasvir ve tavsifi yapılır.

3. Marksist Eleştiri Metodu: Bu metot sosyolojik eleştiriye yakın bir bakış açısıyla, eserin sosyal hayattaki uzantılarıyla ilgilenir ve değer verir. Eserdeki muhtevanın hangi sınıf insanları savunduğunu inceler. Yine örneğimizden hareketle Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in hangi sınıfa (Arap-mevâli, üst-ast, yöneten-yönetilen, ezenin-ezilenin haklarını savunan, büyük-küçük kabile, zengin-fakir aileye) mensup olduğunun tespiti, *Kitabu's-Sünne'*nin muhtevasında hangi sınıf insanları savunduğunun araştırılması, Marksist eleştiri metodunun özelliklerindedir. Yani *Kitabu's-Sünne'*nin muhtevasından hareketle Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in durumunu ve duruşunu tespit etmek bu metodun gayesidir.

4. Psikanalitik Eleştiri Metodu: Bu metot, müellifin şahsiyetinin esere yansıdığını, bastırılmış düşünce ve duyguların eserde hayat bulduğunu savunur. Müellife dönük, onun psikolojisini ve kişiliğini ele alan eleştiri metodudur. Örneğimizden hareketle bu eleştiri metodunu, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in biyografisinde kullanabiliriz. Onun kişiliği ve davranışları ile ilgili tespitlerden hareketle hangi düşünce ve psikoloji ile *Kitabu's-Sünne'*yi yazdığını, onun düşünce ve fikir psikolojisini yansıtan konu başlıkları olup olmadığı vb. hususları bu eleştiri metoduyla tespit edebiliriz. Hadis kaynaklarını incelemede müellifin psikolojik davranışları ile eserde tespit edilebilecek psikolojik bilgilerin tespitine çoğu zaman girilmez ve

ihmal edilir. Söz konusu edilen psikoloji, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'i *Kitabu's-Sünne'*yi oluşturma ve yazmaya hazırlayan, eserindeki fikirler çizgisinde olan ve olmayanlarla ilgili onu değerlendirme ve açıklamalara sevk eden şeydir. Tespit edilecek *Kitabu's-Sünne'*deki psikolojik saik ve hakikat ise kitaptaki tutarlılığı güçlendirir ve onu değerli hale getirir. Her müellif ve eserde tespit edilen psikolojik bilgiler farklılık göstermekle birlikte, yapılan incelemeler için birer malzemedir. İşte bu psikolojik malzemelerin tespiti, psikanalitik eleştiri metodu sayesinde olur.

5. Yeni Eleştiri Metodu: Bizzat esere yönelik olan bu eleştiri metodu, her eseri kendine has ölçülerinde, kendi dünyası ve terkinde, kendi orijinallığı içinde bağımsız olarak inceler. Bir eserin incelenmesinde metin dışı unsurlar bu metotta kullanılmaz veya geri plana atılır. Eserde nelerin bulunduğundan çok eserdeki öğelerin nasıl tertip edildiği ve ne gibi işlevler yüklediği önem arz eder. Rivayet dönemi hadis kitaplarına uygulayacağımız bu eleştiri metodundaki öne çıkan eser dışı unsurların göz ardı edilmesi bir olumsuzluktur. Ancak bu metodun sadece eserin tertibi ve tertibinde yer alan öğelerin yükledikleri görev hususu kullanılabilir ve eserin tahlili için vazgeçilmeyecek bir yöndür. Örneğimiz olan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitabu's-Sünne'*sinin nasıl bir tür hadis kitabı olduğu, tasnif türü ve hadis seçimi neye göre yapıldığı, hangi konuların ve niçin seçildiği, seçilen konu ve rivayetlere yüklenen bir işlevselliğin olup olmadığı, kendi içinde ve türünde ne kadar orijinal ve değerli olduğu, muhtevastaki rivayetlerin sıhhat derecesi, kaynağı bakımından hangi tür rivayetlere yer verildiği, metodu ve rivayet tekniğine dair tespit edilecek veriler, bu eleştiri metodu sayesinde yapılabilir. Veya yapılan bu gibi inceleme işlemleri bu metotta yapılmış demektir.

6. Yapısal Eleştiri Metodu: Bu metoda göre metin, kendi içinde bir bütündür ve "söz"den yola çıkıp, metni kuran yapı belirlenerek metnin anlamı ortaya konulabilir. Ele alınan metnin dışında hiçbir öge metnin değerlendirilmesinde kullanılmaz. Yapısal eleştiri metodunda eserdeki fenomenlerin altında yatan bazı kuralların oluştuğu bir sistem/yapı aranır. Bu metot her zaman eserdeki sistemin/yapının ne olduğunu bulmanın peşinde olduğu için yapısal eleştiri ismini almıştır. Buna göre eserdeki yapısal özellik veya özellikler tespit edilirse, eserin zati değeri de belirlenmiş olur.

Yapısal eleştiri metoduna göre Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitabu's-Sünne'*sini tahlil ederken, eserde kullanılan dil olarak seçilen rivayetler, yani rivayetlerin dili, tasnif sistemine göre kullandığı konu başlıkları, rical isimleri veya fırka isimlerini incelediğimiz zaman bu öğelerin altında yatan yapı/sistem ve örüntünün ne olduğunu anlayabiliriz. Kullanılan dil üslubu veya seçilen rivayetlerdeki üslubun yapısı, kitabın ilk rivayetinin seçilmesindeki özellik ortaya konulduğu zaman, *Kitabu's-Sünne'*nin hem zati hem de tarihi değerinin bir kısmını tespit etmiş oluruz.

7. Arketipçi Eleştiri Metodu: Amacı bakımından arketipçi eleştiri metodu esere dönük ve eseri açıklamak ister. Yazarın farkında olmadan kullandığı mitos dilini çözmek, arketip karakterleri, simgeleri, olay örgüsü kalıplarını saptayarak eserin derin anlamını çözmeye yönelmek (Moran 2008: 219-225), bu eleştiri metodunun inceleme özelliğidir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitabu's-Sünne'*sini bu eleştiri metoduna göre incelediğimiz zaman, arketip karakterlerin /ana örneklerin itikadi ve inanç alanında olduğu görülür. Hatta *Kitabu's-Sünne'*de yer verilen tabii ve sonrasına ait olan görüş ve fetvalar incelenirse, inanç alanındaki ana örnekler üzerine inşa edildiği görülür. Bu eleştiri metodunu eserdeki ana örnek ve modelleri tespit etmede kullanabiliriz.

8. Tenkit (kritik / intikâd)Metodu: Bu metot birçok disiplinde kullanılmakla birlikte farklı hususiyetler arz eder. Tarih usulüne göre incelenecek, zati ve tarihi değeri ortaya konulacak eserin dış/harici ve iç/dâhili tenkide tabi tutulması gerekir. Yukarıda "Hadis Kaynaklarını İncelemede Tarih Usulü Kaidelerinin Katkısı" başlığında bu tenkit metodu ile nelerin kastedildiğine açıklama yapılmıştı. Burada örnek kitabımız olan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitabu's-Sünne'*sinde, tenkit metodunun nasıl uygulanacağı üzerinde durulacaktır. Bir hadis kitabı olma hasebiyle elbette hadis usulünün teknik metotları da devreye girecektir.

*Kitabu's-Sünne'*yi dış/harici tenkide tabi tutarken, önce onun tanıtıcı unsurları olan kitabın tam adı, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in künye ve nisbesiyle birlikte tam uzun adı ve eserin ona aidiyetini gösteren bilgi ve belgelerin tespiti, *Kitabu's-Sünne'*nin te'lif edildiği zaman ve rivayet nüshaları, bize ulaşan nüshaların istinsah tarihi, yerler ve müstensihlerin tam tespiti yapılır. Daha sonra kaynak tahliline geçilir ve *Kitabu's-Sünne'*nin tespit edilen rivayet nüshalarından bize ulaşanlar arasında en sağlam nüshanın hangisi olduğu, mukayese ve akli istidlal ile tespit edilerek seçilir. Yine mukayese usulü ile nüshalar arası varsa farklar ortaya konur. Şayet eser basılmış ise -ki *Kitabu's-Sünne'* ilk defa hicri 1349 tarihinde Kahire'de neşredilmiştir-matbu olan nüshanın sağlamlığını, yani tam bir edisyon kritiğinin yapıp yapılmadığını test edebiliriz.

*Kitabu's-Sünne'*yi iç/dâhili tenkide tabi tutmada da önce Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in, sonra *Kitabu's-Sünne'*deki rivayetlerin isnad zincirindeki ravilerin tenkit edilmesi, yani cerh-ta'dil süzgecinden geçirilmesi gerekir. Daha sonra *Kitabu's-Sünne'*deki rivayetlerin kaynak bakımından kime ait oldukları ve hangi rivayet çeşitlerini oluşturdukları tespit edilerek hem tek tek rivayetler hem de değerlendirilen

rivayetlere dayalı olarak *Kitabu's-Sünne* hakkında bir değerlendirmede bulunulur. Kısaca tarih usulünün önerdiği kritik/tenkid metodu bunu öngörür. Ancak hadis usulünün rivayetlerle ilgili tenkid kaideleri bundan daha hassastır. O bilgileri burada vermeye ihtiyaç yoktur. *Kitabu's-Sünne*'nin zati ve tarihi değeri tespit edilecekse, başta hadis kaynakları olmak üzere diğer verilerin kaynakları ve güvenilirliklerinin incelenmesi gerekecektir. Bunun yanında kitaba toptan bir değer atfedilmesi yerine muhtevastındaki rivayetlerin tek tek, önce sened sonra da metin bakımından hadis usulü ve ilimleri kaidelerince incelenmesi gerekir. Daha sonra elde edilen bilgilerin istatistikî verileri ışığında kitabın zati ve tarihi değeri üzerinde bir tespite gidilebilir.

Yukarıda sekiz madde halinde sıralanan eleştiri metotları, daha çok edebiyat eleştiri metotları ile tarih usulünün kullandığı yöntemlerdir. Bir hadis kitabının incelenmesi ve tenkidinde, edebiyat kuramlarından doğan eleştiri metotları ile tarih usulünün yöntemlerinin uygulanabilirlikleri üzerinde durmak hedeflendiği için diğer metotların geniş açıklanmasına gidilmemiştir. Bir hadis kitabının incelenmesinde, onun zati ve tarihi değerini tespit etmede, bu metotların dışında tahlil (çözümleme / analiz), mukayese (karşılaştırma), kronolojik, istatistik, terkip (birleştirme/sentez) gibi bilinen metotlar da kullanılmaktadır. Bununla birlikte hadis kitabı olma nedeniyle ravi tenkidi / cerh ta'dil, hadis metin tenkidi ve hadis tahrici gibi hadis usulü ve ilimlerinin gerektirdiği metotların kullanımı bir gereklilik kabul edilir. Yukarıda üzerinde durulan veya sadece ismi zikredilen eleştiri metotların hangisinin nerede ve nasıl uygulanacağı hususu, çalışmanın hedefine göre farklılık arz edebilir. Bir kitabın sadece kaynaklarını veya sadece bir bölümünü incelemek gibi kısmi çalışmalar da olabilir. Bazen inceleme çalışmasında bir eleştiri metodu kullanılabilir gibi, bazen de birkaç eleştiri metodu birlikte kullanılabilir. Hatta yukarıda anlatılan eleştiri metotlarından karma bir metot, bir nevi eklektik metot da oluşturulabilir.

Kullanılabilirliğine kanaat getirdiğimiz eleştiri metotlarıyla rivayet dönemi hadis kitaplarından birisi üzerinde yapacağımız kapsamlı bir inceleme ve çalışma nasıl olmalıdır? Cevaben, bu bağlamda yapılacak bir tez veya kitap çalışmasında, müellifin yaşadığı ve eserinin yazıldığı dönem, müellif ve esere dair bulunması gereken temel konu başlıklarının yer alması gerekir, denilebilir. Böyle bir çalışmanın temel başlıklarının nasıl sıralanacağına dair bir usulün takibi için bir sıralama verilecek olursa, aşağıda verilecek sıralama buna bir örnek olabilir.

IV. HADİS KİTAPLARINI İNCELEME ÇALIŞMASINDA BULUNMASI GEREKEN TEMEL BAŞLIKLAR VE TAKİB EDİLECEK USUL

Burada sıralanacak başlıklar, tespit edilen kesin başlıklar değil ve bir örnek denemedir. Aynı zamanda yapılacak bazı çalışmalara rehberlik etmesi düşünülmüştür. Hadis kitaplarını inceleme çalışmasında bulunması gereken temel başlıklar en az üç tane olmalıdır. Bunlar; a- Müellifin yaşadığı dönem, b- Müellifin hayatı ve ilmi kişiliği ile c- Müellifin incelenen eserine dair başlıklardır. Bu başlıklar kendi içinde arttırılabilir. Kanaatimizce ana başlıkların bu şekildeki tertibi, eserin sağlıklı incelenmesine iyi bir zemin hazırlayacaktır. Ancak yapılacak çalışmanın gayesi ve tonuna göre bu ana başlıklardan biri merkeze alınıp diğerleri tamamlayıcı olabilir. Şimdi bu başlıkların muhtevastının nasıl oluşturulacağına dair ve kısaca her başlıkta bulunması gereken bilgiler üzerinde durulacaktır.

IV. 1. Müellifin Yaşadığı Dönem: Müellifin yaşadığı ve eserinin yazıldığı dönemin tarihi ve sosyal şartları, müellifin yetiştiği, etkilendiği ilmi ve fikri çevre, varsa idari yapı ile ilişkilerinin iyice aydınlatılması ve bilinmesi, tahlil edilecek eserin zati ve tarihi değerinin bilinmesine sağlıklı zemin hazırlar ve araştırmacının işini kolaylaştırır. Aslında her eser, ortaya çıktığı tarihi şartların, çevre ve mekânın bir ürünü olduğu için, döneminden koparılarak incelenemez. Bir okuyucu olarak bir eseri iyi anlayabilmemiz ve değerlendirebilmemiz için, eserin yazıldığı dönemdeki bir okurun gözünden bakabilmemiz gerekir. Bunun için de eserin yazıldığı dönemin şartlarını, fikir ve düşünceleri, ekoller ve karşı ekolleri, dünya görüşünü, ilmi çevre ve dönemin ilmi problemlerini, iktidarları ve ilmi çevre ile ilişkilerini, hatta dönemin örf ve geleneklerini bilmeye ihtiyaç duyarız. Ancak verilecek bu bilgiler, müellif ve eserini aydınlatmaya ve bağlam bilgisine yönelik olmalıdır. Çünkü her devir kendi anlamını da kendi içinde barındırır. İşte müellifin yaşadığı dönem bu bağlamda aydınlatılmalıdır.

IV. 2. Müellifin Hayatı ve İlmi Kişiliği: Müellifin hayatı ve ilmi kişiliği ayrı başlıklar altında incelenmelidir.

IV. 2.1. Müellifin Hayatı: Bu başlık altında müellifin tam ismi, doğumu, ailesi, tahsil hayatı, babası, dedesi, amcası gibi kendisine hocalık yapan aileden kişilerle olan münasebetleri, ilk hadis dinlemeye başlama yaşı, okuduğu ilimler, varsa okuduğu eserler, seyahatleri, yöneticilere yakınlığı, varsa aldığı idari görevler, mensup olduğu mezhebi, yetişmesi ve ahlaki şahsiyeti, vefatı gibi alt başlıklar ve bunlarla ilgili bilgiler verilmelidir. İncelenen eser ve müellife göre onun hayatı ile ilgili bu başlıkların genişlemesi ve uzamasında ayrıntılı farklılıklar olabilir, hatta müellifin özel konumundan dolayı yeni başlıklar bile eklenebilir.

IV. 2.2. Müellifin İlmî Kişiliği: Müellifin ilmî şahsiyeti ile ilgili bir çok alt başlık altında bilgiler verilebilir. Onun ilmî kişiliğinin bilinmesi, onun hocaları, öğrencileri, eserleri, onunla ilgili cerh-ta'dil açısından yapılan değerlendirmeler, onun başta hadis ve hadis usulü olmak üzere ilimlerle ilgili görüşleri, onun hadisçiliği, ilmî gayretindeki ilmî ciddiyet ve samimiyeti, diğer ilimlerle olan münasebetlerinin tespit edilmesi ve ortaya konulmasına bağlıdır.

IV. 2.2.1. Müellifin Hocaları ve En Çok Hadis Aldıkları: Müellifin hocaları, başta hadis hocaları olmak üzere diğer ilimlerdeki hocaları şeklinde tespit edilmelidir. Onun hadis hocaları denilince incelenen ve varsa diğer eserlerindeki hadis hocaları şeklinde bizzat eserlerinden hareketle tespit edilmelidir. Bir müellifin hocaları ile ilgili sayı ve isimlerin tespitinde rical ve tabakat eserleri ile yetinilmemelidir. Mümkün mertebe hocalarının ölüm tarihleri, meşhur isim, künye veya nisbeleri tespit edilmeli, kısaca cerh-tadil yönüyle yapılan değerlendirmeler de kaydedilmelidir. Böylece müellifin hocalarının ne kadar güvenilir olduklarının oranı tespit edilmiş olur. En çok hadis aldığı hocalarla ilgili hoca öğrenci ilişkileri bağlamında biraz daha geniş bilgi verilebilir. Çünkü o hocaları, en çok kaynak olarak naklettiği hocalarıdır. Hocalarının kronolojik sıralanması, hocaları arasındaki münasebetleri daha sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilir. Veya en çok hadis aldığı hocasından en az hadis aldığı hocasına doğru bir sıralama da yapılabilir. Bu da müellifin en çok ve en az kaynak kullandığı hocaların isimlerinin tespitini sağlar. Eser sahibi hocalarının belirtilmesi, müellifin eserine ait yazılı ve sözlü kaynağın tespiti bakımından önemli bir husustur.

IV. 2.2.2. Müellifin Öğrencileri ve Eser Sahibi Olanlar: Müelliften hadis dinleyen ve özellikle müellifin rivayet nüshası sahibi olan öğrencilerin, tespit edildiği kadarıyla tam isimleri ve ölüm tarihlerinin verilmesi gerekir. Ayrıca eser sahibi olan öğrencileri tespit edilmeli ve hakkında kısa bilgiler verilerek müellif ile aralarındaki hoca öğrenci ilişkileri aydınlatılmalıdır.

IV. 2.2.3. Müellifin Eserleri: Müellif ile ilgili matbu, yazma ve günümüze ulaşamayanlar, kendisine nispet edilenler şeklinde bütün eserlerinin isimleri ve ilgili ilim dalları tespit edilmelidir. Eserlerinden matbu ve yazma olanlarla ilgili biraz tanıtıcı bilgi verilmeli ve yazmaların hangi kütüphanelerde olduğu belirtilmelidir. Üzerinde çalışma yapılacak eser hakkındaki bilgi ise ilgili başlıklara bırakılmalıdır.

IV. 2.2.4. Müellifin Cerh-Tadil Açısından Değerlendirilmesi: İnceleyeceğimiz hadis kitabının müellifi ile ilgili, cerh-ta'dil yönüyle yapılan bütün değerlendirmeler verilmeli, şayet farklılık varsa görüşler arasında mukayese yapılarak müdellel bir tercihte bulunularak kanaat belirtilmelidir.

IV. 2.2.5. Müellifin İtikadi, Fıkhi ve Siyasi Görüşleri: Müellifin görüşlerine dair bilgiler öncelikle onun kendi sözleri ve eserinden hareketle verilmelidir. Bulunmadığı takdirde onunla çağdaş olanlardan başlayarak ilim adamlarının görüşlerine başvurulabilir. Dönemin halku'l-Kur'an, fıkhi ve siyasi konularda belirgin ve iddialı görüşlere sahip olup olmadığının tespiti yapılmalıdır. Bu gibi durumlar eserindeki hadis teknikleri bakımından uyumlu olup olmaması bakımından aydınlatıcı olabilir.

IV. 2.2.6. Müellifin Hadisçiliği: Müellifin Hadis Usulü ile ilgili görüşleri, cerh-ta'dil(deki müteşşeddîd veya mütesahil gibi) üslubu, hadis eda ve rivayet usulü, varsa hadislerle ilgili yaptığı değerlendirmeler ve açıklamalar, hadislerini tasnif ettiği eser türü ve kullandığı hadis kaynakları gibi hususlar, onun hadisçiliğinin hangi konumda olduğunu gösterir. Bunların tespiti ile beraber rivayet ettiği hadisler arasında merdud rivayetin olup olmadığı, hadis rivayeti ve dirayetinde ne kadar söz sahibi olduğunun da tespit edilmesi, müellifin hadisçiliğini ve hadisteki yerini belirler. Yine müellifin hadisçiliğini etkileyen olumlu ve olumsuz unsurların tespiti de onun hadisçiliğindeki seviyeyi gösterir.

IV. 2.2.7. Müellifin Diğer İlimlerle İlişkisi: Müellif, muhaddis olarak hadis ilmiyle meşguliyeti yanında kıraat, fıkıh, tefsir, kelim, tarih gibi diğer ilimlerle ilişkisinin hangi seviyede olduğu tespit edilmelidir. Söz gelimi Muhammed b. İsmail el-Buhari, hadiste otoritesi müseccel olduğu gibi, tarih ilminde, fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde de ağırlığı olan bir muhaddistir. Bunun gibi fakih bir muhaddis mi? Yoksa müverrih bir muhaddis mi? Olduğu gibi hususların tespiti, eserinin sağlıklı incelenmesinde kılavuz bilgiler içerebilir.

IV. 3. Müellifin İncelenecek Eseri: Bu başlık, çalışmanın bir bölüm başlığı olarak kabul edilebilir. Müellifin incelenecek eserinin tam ismi, müellife aidiyeti, telif amacı, eserin tarihçesi, özellikleri, hadis edebiyatındaki yeri, kaynakları, imkân dâhilinde kaynaklarıyla mukayesesi, tasnif metodu ve yapısal özelliklerinin tespiti, rivayet tekniği açısından analizi, kendinden sonraki eserlere kaynaklık durumu, esere yapılan tenkitler ve bunların tutarlılık değeri gibi konular, eser incelemesinde yer almalıdır. Bu hususları alt başlıklar halinde şöyle sıralayabiliriz;

IV. 3.1. Eserin Adı, Aidiyeti ve Telif Amacı: İncelenecek eserin tam adı bazen yazma nüshaların ilk sayfasında müellif ismi ile beraber, bazen de rivayet nüshasının icazet isnadıyla beraber verilebilir. Matbu olan eserlerde ise zaten kapak sayfasında verilmiş olur. ancak bunlara rağmen müellifin ve eserinin tam isimleri, Hacı Halife, Katip Çelebi'nin *Keşfu'z-Zunûni 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, İbnu'd-Nedîm'in *el-Fihrist*, Taşköprüzade Ahmed b. Mustafa'nın *Miftahu's-Sa'ade*, Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)*, Fuad Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* (Mahmud Fehmi Hicazî tarafından Arapça

terc.: *Tarihu't-Türasi'l-Arabî*) gibi kaynaklardan doğrulanmalıdır. Eserin müellife aidiyeti ile ilgili deliller ve kaynaklardaki veriler sunulmalıdır. Hadis kitaplarının kime ait olduğu ve bunların tek ravi nüshası veya topluluk tarafından rivayet nüshalarının nakledilmesi durumu, hadisteki bilgi değeri bakımından mütevatir ve âhad haber hükmünde görülerek kitabın aidiyeti ile ilgili bir değerlendirmeye gidilebilir.

Her olayın meydana gelme nedenin tespiti ne kadar önemli ise bir eserin telif sebebinin tespiti de o kadar önemlidir. Bu ya müellif tarafından belirtilir veya eserin satır araları veya tasnif metodundan tespit edilebilir. Eserin telif amacı ya eserin başında besmeleden sonra belirtilir veya müellif tarafından başka bir eserinde ya da eserle ilgili bir risalede zikredilebilir. Mesela sadece ahkâm rivayetleri, en sahihleri, bütün müsned rivayetleri, ehl-i hadisin/ehl-i sünnetin delilleri olan rivayetleri, her konudan aydınlatacak yeterli rivayetleri topladım/kitabıma aldım, gibi müellife ait ifadeler, eserin telif amacını belirler. Eserin telif amacının tespiti, eserin yapısal ve muhteva incelemesinde yardımcı unsurlardır.

IV. 3.2. Eserin Tarihçesi, Özellikleri ve Hadis Edebiyatındaki Yeri: Rivayet dönemi hadis kitaplarının ait oldukları edebi türler, şayet konularına göre tasnif sistemi kullanılarak telif edilmiş iseler, *Kitap, Muvatta, Cami, Sünen, Musannef, Müstedrek ve Müstahrec* ismini alırlar. Eğer şahıslara/ravilere göre tasnif sistemi kullanılmış ise *Müsned* ve *Mu'cem* isminde telif edilmişlerdir. İnceleyeceğimiz eser bu türlerden hangisi ise önce eserin hadis edebiyatındaki türünün belirtilmesi ve o tür adının sözlük ve ıstılahi tanımları üzerinde durulması ve tür adının anlam alanının belirtilmesi gerekir. Bundan hareketle incelenen eserin kendi türüyle ne kadar uyduğu kontrol edilmelidir. Daha sonra eser, kendi türündeki öncesinde ve sonrasında telif edilen eserlerin sıralamasında sayı ve karizma bakımından nerede olduğu, yazılış tarihi ve tarih içindeki algılanışı tespit edilmelidir. Çalışma konumuz olan eserin el yazmaları, günümüze ulaşan ve ulaşamayanlar şeklinde rivayet nüshaları, imkân dâhilinde mukayese metodu ile en iyi el yazma ve en sağlam rivayet nüshasının tespiti yapılmalıdır. El yazmalarının bulunduğu kütüphaneler için Fuad Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS) (Mahmud Fehmi Hicazî tarafından Arapça terc.: *Tarihu't-Türasi'l-Arabî*) gibi, rivayet nüshaları için Muhammed ibnu'l-Hayr el-İşbili'nin *Fihrist ma revahu an şuyuhihî mine'd-devavini'l-musannefî fi durubi'l-ilm ve enva'i'l-me'arif* adlı eserlere bakılabilir. Ayrıca rivayet dönemi eserlerin rivayet nüshalarının başka bir tespit yolu da kendinden sonraki eserlerde geçen rivayetlerden hareketle bulunmasıdır. Mesela Ebû Davud et-Tayalisi(ö.204/819)'nin *Müsned* adlı eserin rivayet nüshalarını kendinden sonraki, Müslim b. Haccac(ö.261/875)'ın *el-Camiu's-Sahih*, Ebû Dâvud es-Sicistanî(ö.275/888), Tirmizî(ö.279/892), İbnu Mace(ö.273/886), Nesaî'nin *Sünen* adlı eserleri ve bu gibi eserleri tarayarak Ebû Davud et-Tayalisi kanalıyla gelen rivayetlerin senedindeki et-Tayalisi'den hadisi alan ravi /raviler, aynı zamanda onun talebesi ve rivayet nüsha sahibi olduğu şeklinde bir yöntemle tespit edebiliriz. Müslim b. Haccac(ö.261/875)'ın *el-Camiu's-Sahih*'indeki rivayet üzerinde uygulama yapacak olursak, bir hadisin senedini şöyle örneklendirebiliriz:

Haddesenâ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö.235/849) Heddesenâ Ebû Dâvud et-Tayalisi (ö.204/819) 'an Şu'be (ö.170/786) ... (Müslim 2000, Salât 35, H.no:1030: 751)

Bu isnada göre Müslim b. Haccac'ın hocası Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'dir. Onun da hocası Ebû Dâvud et-Tayalisi'dir. Böylece Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Ebû Dâvud et-Tayalisi'nin hem öğrencisi hem de onun *Müsned* adlı eserinin rivayet nüsha sahibidir.

Şayet inceleme konusu olan eser neşredilmiş ise onun matbu nüshaları kronolojik tarzda tanıtılmalı ve yapılan neşirlerin tahkik durumları kritik edilmelidir. Yine tarihçesi bağlamında günümüze kadar yapılan onunla ilgili şerh, haşiye, talik, ihtisar, tehzib, rical, müstedrek, müstahrec, zevaid, etrâf, fihrist, tez, kitap, makale, terceme gibi her türlü çalışmalar tespit edilmeli, kronolojik olarak sıralanmalı ve kısaca tanıtılmalıdır.

Eserin ait olduğu hadis edebiyatı türündeki özelliklerinin tespiti de önem arz eder. Eserin hacmi, müsned türü ise sahabe sayısı ve sıralanışı, konulu tasnif sisteminde ise hangi tür eser olduğu, konular(kitaplar)ın ve konu alt başlıklarının (babların) sayısı gibi özellikler belirtilmelidir. Hadis edebiyatındaki yeri ise onun kendi dönemindeki şöhreti, eseriyle hadis tasnifinde yenilik getirmesi, kendinden sonraki hadis eserlerine kaynaklık etmesi, üzerinde yapılan şerh, haşiye, talik, ihtisar, tehzib, rical, müstedrek, müstahrec, zevaid, etrâf gibi çalışmaların sayısı, eserin hadis meclisleri, meşhid, medrese ve daru'l-hadislerde okutulması ile orantılıdır. Eserle ilgili bu hususların ve hadis ilmüne getirdiği katkılarının tespiti yapılarak, mukayese metoduyla onun hadis edebiyatındaki yeri ile ilgili kanaat belirtilmelidir.

IV. 3.3. Eserin Kaynakları ve Kaynak Kullanım Üslubu: Müellifin eserindeki hocaları aynı zamanda kaynağı durumundadır. Önce hocalarından aldığı rivayet sayısı ve oranı verilmelidir. Daha sonra ister kronolojik ister en çoktan en aza doğru hadis aldığı hocalarını sıralayarak bunların bölgeleri, cerh-ta'dil durumu, eser sahibi olanları belirtilmelidir. İncelenecek eserin kaynakları sözlü ve yazılı olarak tespit edilmeli, daha sonra hadis, fıkıh, lügat, cerh-ta'dil, rical ve ille kaynakları vs. şeklinde başlıklandırılmalıdır. Müellifin takti', ihtisar, teflik, tahvil şeklinde eserinde kaynak kullanım metodunu tespit etmek, eserin tasnif üslubuyla ilgili bilgi verir. Günümüze ulaşan kaynakları ile mukayese edilerek kaynaklar arası ilişkileri

hakkında bilgi edinmek, kaynaklarına dair uyum ve farkları gösterir. Kaynaklarının cerh-tadil açısından kritiği yapıldıktan sonra, varsa güvenilmez olanları ayrı bir başlık altında incelenmeli ve durum tespitinde bulunulmalıdır.

IV. 3.4. Eserin Tasnif Metodu ve Yapısal Özelliği: Bilindiği gibi hadis tasnifinde ravi ve konu tasnif sistemi şeklinde iki türlü tasnif vardır. Öncelikle incelenen hadis kitabının hangi tasnif sistemi ile telif edildiği ve bu sistemin niçin tercih edildiği ve etkili olan amiller tespit edilmelidir. Şayet müsned türü bir tasnif ise, sahabe'nin sayısı, sıralanmasındaki ölçüt, diğer müsnedler ile mukayese sonucu görülen benzerlik ve farkların tespiti yapılmalıdır. Eğer eser, konulu hadis kitabı ise öncelikle onun *kitap, cami, musannef, sünen* vb şekilde türü belirtilmeli, kitaptaki bölüm başlıklarının seçimi ve tertibi analiz edilmeli ve bunların bab (konu) başlıkları ile uyumu kontrol edilerek hepsinin sayısı verilmelidir. Bölüm başlıklarında olduğu gibi bab (konu) başlıklarının ifade edilmesinde, genel, cevabi, fıkhi, yargısal gibi nasıl bir üslup ve ifade ediliş şekli kullanıldığı, bunların seçimi ve tertibinde herhangi bir ilmi ve fikri hareket, fıkhi, kelami ve siyasi görüş, ahlaki kaygının etkili olup olmadığı ve bu etkinin ne kadar yansıdığı irdelenmelidir. Rivayetlerin bab (konu) başlıkları altında sıralanmasındaki bakış açısı ve uyumu tahlil edilmelidir. Bütün bu tespitler eserin tasnif metodu ve yapısal özelliğini belirler.

IV. 3.5. Eserin Hadis Tekniği Açısından Analizi: İncelenecek hadis kitabındaki hadislerin sayısı, çeşitleri, sahabe sayısı, merfu dışındakilerin dağılımı, zayıf hadis çeşitlerinin veya mevzu haberlerin bulunup bulunmadığı tespit edilerek ayrı ayrı alt başlıklar şeklinde verilmelidir. Mesela kaynağı itibarı ile merfu, mevkuf ve maktu' rivayetlerin sayısı belirtilerek, bab (konu) başlıklarında yer alan sahabe sözü olan mevkuf haberle tabiin sözü olan maktu' haberlerin eserde yer alma nedenleri ve durumları hakkında analizler yapılmalıdır. Sahih, hasen hadis yanında metruk, *münker, şaz, maklub, muzdarib, mua'llel, müdelles, munkatı' mu'dal, mu'allak, mürsel* gibi zayıf hadislerin olup olmadığı, bunların miktarlarının tespiti ve eserde niçin yer aldığı'nın analizi yapılmalıdır. Yine eserde mevzu (uydurma) haberlere yer verilip verilmediği, varsa mevzu haberlerin kitapta niçin ve nasıl yer aldığı incelenmeli, hatta bu gibi haberlerin, eserin yazma nüshalarının hepsinde yer alıp almadığı mukayese metoduyla tespit edilmelidir. Bu gibi bulgu ve değerlendirmeler, incelenecek hadis kitabının zati ve tarihi değerinin tespitine katkı sağlar.

III. 3.6. Esere Yapılan Tenkitler ve Bunların Tutarlılığı: Yapılan tenkit bazen eserin müellifi ile ilgili olabilir. Bu tenkit de onun ya adaleti veya zabtı ile ilgilidir. Bazen de yapılan tenkitler eserin zati ile ilgili olabilir. İncelemeye konu olan hadis kitabına yapılan eleştiriler büyük önem taşır. Ancak yapılan tenkitlerin tutarlı olup olmadığı da bir o kadar önemlidir. Öncelikle hadis kitabına yapılan tenkitlerin sınıflandırılması gerekir. Tenkit konuları, hadis kitabının tasnif sistemi, bölüm ve bab başlıklarının seçimi ve tertibi, seçilen rivayetlerin başlıklarla uyumu, müellifin hadis kaynakları olan hocaları veya rivayetlerde geçen mecruh raviler, mevzu veya çok zayıf rivayetlere yer verilmesi gibi hususlar olabilir. Tenkidin durumuna ve ağırlığına göre ayrı bir başlık altında konuyu incelemek ve tenkidin tutarlı olup olmadığını test etmek gerekir. Bu gibi durumlarda müracaat edilecek kaynaklar ya müellifden önceki hadis kitapları ve onun kaynakları veya cerh-ta'dil, rical ve ilel türü kitaplardır.

SONUÇ

Telif edilen rivayet dönemi hadis kitapları, rivayet metotları ile tasnif edildikleri için hadis edebiyatının temel kitapları olarak kabul edilirler. Bundan dolayı bu dönemin hadis kitaplarının hak ettikleri zati ve tarihi değerlerinin tespiti, bu eserlerin incelenmesi ve ait olduğu edebi türlerin oluşturduğu örüntünün bilinmesi, İslam kültürü ve özellikle hadis ilmi açısından zaruri olduğu bilinmektedir. Bu tespit ve bilgilere ulaşmanın yolu da bir usul çerçevesinde bu dönemin müellifleri ve bizzat kitapları üzerinde yapılacak titiz bir çalışmadan geçtiği gayet açıktır. Bu çalışmalar, bu dönemin eserlerinden birinin tamamı ile ilgili olabileceği gibi, sadece eserin metodu, bölüm başlıklarının anlamı, eserdeki hadislerin değeri, eserin yer aldığı türün içindeki konumu, hadis usulü veya ilimleri açısından değeri, kaynakları gibi yönleri ile de sınırlı olabilir. Bu yönde yapılacak bir inceleme çalışması için gerekli imkân ve materyalleri sağlayacak her türlü kaynak ve metodun yardımına başvurmanın gerektiği de inkâr edilemez. Çünkü hangi alanda olursa olsun metotlar birer araç olduğu için herhangi bir bilim dalı vesilesi ile tespit edilen bir metot, kullanılabilecek diğer bütün bilim dallarının da birer malı ve aracı kabul edilebilir.

Rivayet dönemi hadis kitaplarının zati ve tarihi değerini tespit etmek için hadis ilimleri ve usulündeki ilmi metotlarla birlikte, hangi metot ve usulden ne kadar yararlanacağımızın araştırılması sonucunda, edebiyat kuramlarından doğan eleştiri metotları, tarih usulü gibi diğer disiplinlerin metotlarından yararlanılabileceği görülmüştür. Müellifin yaşadığı dönem, müellif ve eserinin tasnif türü, türü içindeki derecesi, kitabın rivayet tekniği ve içerik ölçütlerine göre incelenmesi sonucu olumlu veya olumsuz olsun, elde edilen tespit ve bulgular, eserin bizzat zati ve tarihi değerini belirler. Tespitimize göre bu konuda katkı sağlayacak edebiyat eleştiri metotlarını, üç ana başlıkta görmek daha sağlıklı olur. Bunlar:

1-Dönem merkezli olan *tarihsel eleştiri, sosyolojik eleştiri* ve *Marksist eleştiri* metotları,

2-Müellif merkezli, yazar psikolojisini ve kişiliğini ele alan *psikoanalitik eleştiri* metodu,

3- Eser merkezli olan *yeni eleştiri, yapısal eleştiri, arketipçi eleştiri* metotlarıdır.

Hem dönem, hem yazar, hem de eser merkezli incelemelerde kullanılacak *istatistik* metodu da disiplinler arası ortak bir metottur. Edebiyat eleştiri ve inceleme metotlarının, dönem, müellif ve eser merkezli üç ana başlık altında toplanması, eser tahlil usulünde pratiklik sağlamaktadır. Aynı şekilde rivayet dönemi hadis kitaplarının incelenmesinde tarih usulünün kullandığı *tahlil (analiz), terkip (sentez), akli istidlal, (iç ve dış) tenkit, mukayese, kronoloji* gibi metotların, hadis usulü ve ilimlerinin teknikleri çerçevesinde kullanılacağı görülmüştür. Tespit edilen bu ilmi tenkit metotlarıyla bir hadis kitabının hak ettiği değerinin belirlenmesi, o kitaba atfedilen temelsiz güven veya güvensizliği bir nebze de olsa engellemiş olacaktır.

Tespit edilen bu eleştiri ve inceleme metotlarının hepsinin mutlaka yüzde yüz ve aynı anda uygulanabilir olduğu iddia edilmemektedir. Ancak tahlil edilecek kitabın inceleme ve eleştiri boyutuna, hatta odaklanacak makro veya mikro düzeydeki çalışmanın durumuna göre farklılık arz etse de, bu metotların kullanılması gerektiği kanaatine varılmıştır. Bazen inceleme çalışmasında bir eleştiri metodu kullanılacağı gibi, bazen de birkaç eleştiri metodu birlikte kullanılabilir. Hatta yukarıda anlatılan eleştiri metotlarından karma bir metot, bir nevi eklektik metot da oluşturulabilir. Bir hadis kitabının zati değerinin tespitinde ve kitabın incelenmesinde geçerli olacak bir usulün oluşturulmasına zemin olmak üzere, uygulanabilecek edebiyat eleştiri metotlarının ve tarih usulünün katkı sağlayacağı kuşkusuzdur. İncelenen bir hadis kitabı olma nedeniyle *ravi tenkidi / cerh ta'dil*, hadis *metin tenkidi* ve *hadis tahriri* gibi hadis usulü ve ilimlerinin gerektirdiği metotlar, eskiden beri kullanılmakta ve bir gereklilik kabul edilmektedir.

Tespit edilen edebiyat eleştiri metotları ve tarih usulü ile birlikte hadis usulü ve ilimlerinin gerektirdiği metotlar çerçevesinde, rivayet dönemine ait bir hadis kitabını inceleme çalışmasında; a-Müellifin yaşadığı dönem, b-Müellifin hayatı ve ilmi kişiliği, c-Müellifin incelenen eseri, şeklinde üç ana bölümün veya temel başlığın bulunması gerektiği kanaatine varılmıştır. Yapılacak inceleme çalışmasında bu temel başlıkların bu şekilde sıralanması, duruma göre alt başlıkların da buna göre sıralanması, aynı zamanda çalışmada takip edilecek usulün de temeli kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

- ABDULLAH b. Ahmed b. Hanbel (1986), *Kitabu's-Sünne*, Riyad, (thk. Muhammed b. Said b. Salim), I-II, Daru İbnu'l-Kayyim.
- AZZAM, Reem (2002), "Hadis kritiği ve hadis metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi" (Çev. Halil Kilercioğlu), *Yeni Ümit Dergisi*, İzmir, sayı:57, yıl:14, s.30-37.
- CANATAK, Mecit (2007,) Modern Eleştiri Kuramları ve Mehmet Kaplan'ın Şiir Tahlil Metodu, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, Sayı: 34, ss.139-155.
- ÇALIŞKAN, Adem (2010), "Edebiyat Teorisi Üzerine -1 İlk Belirlemeler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of International Social Research*, Volume:3, Issue: 12, Summer 2010, ss. 89-108.
- ÇALIŞKAN, Adem (2012), "Edebiyat Teorisi Üzerine -3 Edebiyat Teorilerinin Sınıflandırılması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of International Social Research*, Volume:5, Issue: 21, Spring 2012, ss. 24-60.
- DERE, Ali (2003), Hadis Literatürünün Kaynaklık Değeri Üzerine Bir Çözümleme Denemesi, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu-2001*, Ankara, TDV Yayınları, 639-652.
- EAGLETON, Terry (2014), *Edebiyat Kuramı*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- EREN, HASAN (1988), *TDK Türkçe Sözlük*, I-II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2010), *Edebiyat ve Kuramlar*, İstanbul, İthaki Yayınları.
- HALKIN, Léon-E. (2000), *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev.: Bahaddin Yediyıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- HİZMETLİ, Sabri (1991), *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara, DİB Yayınları.
- KOÇYİĞİT, Talat (1981), *Hadis Tarihi*, Ankara, İlmî Yayınlar.
- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat (2011), *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LYE, John (2006), "Edebiyat Eleştirisi, Edebiyat Teorisi ve Bizzat Teori Arasındaki Farklar", (Çev. Adem Çalışkan), *Yedi İklim, Edebiyat, Kültür, Sanat Aylık Dergi*, XIX /197, İstanbul, ss. 45-48.
- MEB KOMİSYON (2004), *Örnekleleriyle Türkçe Sözlük*, I-IV, İstanbul, MEB Yayınları.
- MORAN, Berna (2008), *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyri (2000), *Sahihu Müslim*, (thk. Salih b. Abdilaziz) 3.bsk. Tek cilt (s.671-1218) Riyad, Daru's-Selam.
- ÖNAL, Mehmet (1999), *En Uzun Asrın Hikâyesi / Yeni Türk Edebiyatına Teorik Bir Yaklaşım*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin (1999), "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Muslim'in el-Camiu's-Sahihî", *A.Ü.İ.F.D.XXXIX*, Ankara, s.287-356.
- ÖZPINAR, Ömer (2005), *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, Ankara Okulu.
- POLAT, Salahattin (2008), "İsnadlı Rivayet" Metodu İle Yazılmış İslam Klasiklerini Okuma Sorunu, *Klasik Yeniden Düşünmek*, İstanbul, Klasik Yayınları, ss. 17-27.
- SARI, İsa (2007), *Edebiyat Teorileri - I Ders Notları*, 2. Sınıf, Gazi Ü. Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (www.isa-sari.com).
- SEZGİN, M. Fuad (1957), "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1956-1957, cilt: II, sayı: 1, s. 19-36.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1953), "Ortaçağ İslam Âleminde Tenkidi Tarih Telakkisi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cild:1, Cüz:1-4, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1985), *Tarihte Usûl*, İstanbul, Enderun Kitapevi.
- ÜÇÖK, Bahriye, (1983) *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi.
- YÜCEL, Ahmet (2012), *Hadis Tarihi*, İstanbul, İFAV Yayınları.

ZEHEBÎ, Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (1990), *Siyeru 'Alami'n-Nubela*, Beyrut, (thk. Şuayb el-Arnâvud yönetiminde), I-XXV, Muessesetu'r-Risale.